

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Maja Jaklič

Pokonfliktna sprava po genocidu v Srebrenici skozi oči žrtev in prič

Magistrsko delo

Ljubljana, 2017

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Maja Jaklič

Mentorica:izr. prof. dr. Ana Bojinović Fenko

Pokonfliktna sprava po genocidu v Srebrenici skozi oči žrtev in prič

Magistrsko delo

Ljubljana, 2017

Zahvala

Niku za spodbudo – vedno; za to, kar je.

Družini za mir in priganjanje; prijateljem, moji razširjeni družini, za oporo in podporo.

Andreju in Boštjanu za mentorstvo, Boštjanu še za smer.

Mentorici Ani za priložnost in zaupanje.

Pokonfliktna sprava po genocidu v Srebrenici skozi oči žrtev in prič

V magistrskem delu analiziram spravo po genocidu v Srebrenici, v znanstvenih krogih sicer pogosto obravnavano, a zaradi brezčasnosti teme nič manj relevantno problematiko, pri čemer vzpostavim nov način raziskovanja. Pokonfliktno spravo definiram prek konceptov priznanje krivde, kesanje in oproščenje. Odgovor na prvo raziskovalno vprašanje, kako se genocida spominjajo priče dogodka, in na drugo, kako poteka proces pokonfliktne sprave, ugotavljam z novo, razvijajočo se metodo pripovedovanje zgodb. Ta se uporablja tako za analizo, kot tudi za vzpostavljanje pokonfliktnih odnosov. Uporabim jo za analizo pogovorov s sorodniki žrtev in pričami srebreniškega genocida. Ti se, kot ugotavljam, genocida spominjajo natančno, s podrobnostmi, ki v raziskovalcu vzbudijo čustven odziv, kar je nenazadnje tudi skladno s konceptom 'odmaknjenosti od objektivnosti', značilnim za metodo pripovedovanje zgodb. Nadalje ugotavljam, da se pokonfliktna sprava v Srebrenici še ni zgodila, saj kriteriji pokonfliktne sprave priznanje krivde, kesanje in oproščenje niso izpolnjeni. Še več: po mnenju mojih sogovornikov ni v celoti izpolnjen niti prvi od njih. Ugotavljam tudi, da je treba to trojico elementov podkrepiti z dodatnimi elementi: iskanje pogrješanih, reševanje travme in odkrivanje resnice, izgradnja zaupanja in pravičnosti. Večina teh elementov je med seboj prepletena oziroma drug drugega dopolnjuje. Sklenem, da ima problem širše razsežnosti, torej da sprava v Srebrenici ne bo dosežena brez sprave v BIH in celo sprave v regiji. Proces bi sicer lahko spodbudila in pospešila prav metoda pripovedovanja zgodb, le da v tem primeru ne bi bila uporabljena kot metoda proučevanja, ampak kot način reševanja oziroma dejanska metoda za doseganje pokonfliktne sprave v praksi.

Ključne besede: genocid, Srebrenica, pokonfliktna sprava, pripovedovanje zgodb.

Post-conflict reconciliation after the genocide in Srebrenica through the eyes of victims and witnesses

In this Master thesis, a fairly well researched academic issue, namely a post-conflict reconciliation in Srebrenica is analysed, however, the timelessness of the topic contributes to its relevance. The post-conflict reconciliation is defined via three concepts: admission of guilt, repentance and forgiveness. I have applied a new methodological approach to analysing how witnesses remember this event and how the process is conducted, namely storytelling. The latter could not only be used as a research method, but also to set up post-conflict relationships in practice. I have used this method to analyse interviews I had conducted with family members of Srebrenica victims and witnesses. I conclude that their memories of genocide are precise and equipped with details that arouse emotional response with the researcher. This is, after all, consistent with the concept of remoteness from objectivity, inherent to storytelling. Furthermore, I conclude that post-conflict reconciliation in Srebrenica has not yet taken place, since the criteria of post-conflict reconciliation have not been fulfilled. Even more – my interviewees believe that not one of these conditions has been met. That is why I note that these criteria must be complemented with additional criteria: search for the missing, trauma and truth recovery, trust building and justice. I also recognize that the problem of post-conflict reconciliation in Srebrenica has wider dimensions, not only nation-wide but also regional. Yet, this process could be strengthened and accelerated by the storytelling, if used not as a research method, but as an applicative method for achieving post-conflict reconciliation in practice.

Key words: genocide, Srebrenica, post-conflict reconciliation, storytelling.

KAZALO

1	UVOD	8
2	METODOLOŠKI OKVIR	10
2.1	PREDMET IN CILJ PROUČEVANJA	10
2.2	RAZISKOVALNA VPRAŠANJA.....	11
2.3	METODOLOGIJA	12
3	KONCEPTUALNI OKVIR	14
3.1	GENOCID IN ETNIČNO ČIŠČENJE KOT VOJNA ZLOČINA	15
3.2	DELITEV VLOG V GENOCIDU	20
3.3	POKONFLIKTNA SPRAVA	23
3.3.1	<i>Priznanje krivde</i>	27
3.3.2	<i>Kesanje</i>	29
3.3.3	<i>Oproščanje</i>	30
4	VOJNA V BOSNI IN HERCEGOVINI IN VOJNI ZLOČINI V SREBRENICI	31
4.1	SREBRENICA PRED VOJNO	31
4.2	VOJNA V BOSNI IN HERCEGOVINI IN GENOCID V SREBRENICI	33
4.3	ISKANJE IN IDENTIFIKACIJA ŽRTEV.....	39
4.4	ISKANJE KRIVCEV IN SODNI POSTOPKI	40
4.5	SREBRENICA DANES IN VLOGA MEDNARODNE SKUPNOSTI V POKONFLIKTNI SPRAVI ...	44
5	VLOGA GENOCIDA V POKONFLIKTNI SPRAVI V SREBRENICI	47
5.1	SPOMIN NA GENOCID SKOZI OČI PRIČ	48
5.1.1	<i>Hajra Ćatić</i>	48
5.1.2	<i>Hasan Hasanović (II)</i>	49
5.1.3	<i>Almasa Salihović</i>	52
5.2	ANALIZA TREH ELEMENTOV SPRAVE.....	54
5.2.1	<i>Analiza elementa priznanje krivde</i>	55
5.2.2	<i>Analiza elementa kesanje storilcev</i>	58
5.2.3	<i>Analiza elementa oproščanje žrtev</i>	59
5.2.4	<i>Diskusija o ugotovitvah glede izvajanja elementov sprave v BIH</i>	60
6	ZAKLJUČEK	75
7	LITERATURA	77
	PRILOGE	86

PRILOGA A: PREPIS PRIČEVANJA HAJRE ČATIĆ, ŽRTVE IN PRIČE GENOCIDA V SREBRENICI.....	86
PRILOGA B: PREPIS PRIČEVANJA HASANA HASANOVIĆA (II), ŽRTVE IN PRIČE GENOCIDA V SREBRENICI.....	89
PRILOGA C: PREPIS PRIČEVANJA ALMASE SALIHOVIĆ, ŽRTVE IN PRIČE GENOCIDA V SREBRENICI.....	97

KAZALO SKIC

SKICA 5.1: ELEMENTI SPRAVE PO GENOCIDU V SREBRENICI	74
--	-----------

SEZNAM UPORABLJENIH KRATIC

BIH	Bosna in Hercegovina
EU	Evropska unija
ICC	Mednarodno kazensko sodišče, <i>International Criminal Court</i>
ICJ	Meddržavno sodišče OZN, <i>International Court of Justice</i>
ICMP	Mednarodna komisija za pogrešane, <i>International Commission on Missing Persons</i>
ICTY	Mednarodno kazensko sodišče za nekdanjo Jugoslavijo, <i>International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia</i>
ICRC	Mednarodni odbor rdečega križa, <i>International Committee of the Red Cross</i>
IFOR	Sile za implementacijo, <i>Implementation Force</i>
MPI	Inštitut za pogrešane, <i>Missing Persons Institute</i>
NATO	Organizacija severnoatlantskega sporazuma
OZN	Organizacija združenih narodov
SFOR	Sile za stabilizacijo, <i>Stabilization Force</i>
UNPROFOR	Zaščitne vojaške sile Združenih narodov, <i>United Nations Protection Force</i>
VS	Varnostni svet
ZN	Združeni narodi

1 UVOD

Baza podatkov Armed Conflict Database, ki jo ureja Mednarodni inštitut za strateške študije (2017), navaja, da je svet leta 2015 pretresalo 40 oboroženih konfliktov. Če oziroma ko se bo kateri koli od njih končal, bo neglede na vzroke in posledice konflikta nastopil čas za pokonfliktno spravo – za, kot pravi Janine Natalya Clark (2010a, 345), več kot zgolj sobivanje nekdanj sovražnih skupin. Prav pokonfliktna sprava pa je ena od glavnih tem, s katero se ukvarjam v magistrskem delu. V njem podrobneje analiziram enega od petih konfliktov, ki so spremljali razpad Jugoslavije (Judt 2005, 674), tj. konflikt v Bosni in Hercegovini (BIH), oziroma natančneje del vojne v BIH – genocid v Srebrenici. Ugotavljam, kako se genocida spominjajo priče dogodka in kako poteka proces pokonfliktne sprave.

Konflikt v BIH je bil najbolj smrtonosen od konfliktov, ki so na začetku 90. let prejšnjega stoletja pretresali razpadajočo Jugoslavijo (United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia 2017). Ocenjuje se, da je bilo zaradi vojne, ki je v BIH divjala med aprilom 1992 in novembrom 1995, ubitih več kot 100.000 ljudi, dva milijona, kar je več kot polovica prebivalstva, pa je bila prisiljena pobegniti z domov (prav tam). Na tisoče žensk je bilo podvrženih sistematičnemu posiljevanju, vse sprte strani so vzpostavljale zloglasne priporne centre za civiliste, a najhujši zločin se je zgodil poleti 1995, ko so sile bosanskih Srbov pod poveljstvom generala Ratka Mladića zavzele Srebrenico, varovano območje pod zaščito Organizacije združenih narodov (OZN) (prav tam). Srbske sile so po zavzetju Srebrenice 11. julija 1995 v vsega nekaj dneh pobile več kot 8000 muslimanov, moških in dečkov, in s tem praktično izbrisale tri generacije bošnjaških moških s tega območja (Miholič 2015). Ta pokol, ki ga je Tony Judt (2005, 678) označil za največji množični pobjoj na evropskih tleh po drugi svetovni vojni, je Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije (*International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – ICTY*) s sedežem v Haagu leta 2004 označilo za genocid¹.

Ob pregledu znanstvene in strokovne literature o genocidu v Srebrenici ugotavljam, da je teh virov precej (npr. Rohde 1997 in 1998; Nuhanović 2007; Power 2013), vendar pa namen tega dela ni ugotavljati vzroke in odgovornosti akterjev za genocid, ampak se osredotočiti na pokonfliktno spravo, vzpostaviti nov način raziskovanja in s tem ponuditi izhodišča za

¹ United Nations Case No: IT-98-33-A, 19. april 2004.

morebitno nadaljnje raziskovanje. Tako bom za obravnavo problematike med drugim uporabila nov, razvijajoč se metodološki pristop – pripovedovanje zgodb.

Poleg tega v prid relevantnosti obravnavane teme govori tema sama. Množično nasilje in genocidna dejanja, denimo nedavna v Kambodži, BIH, Ruandi in Darfurju, namreč vselej vplivajo na odnose med narodi in etničnimi skupinami (Bilewicz in Vollhardt 2013, 1–2). Kolektivni spomin na genocid in kulturna travma na splošno oblikujeta kolektivne identitete in politični odziv; nacionalne identitete so zgrajene okoli simboličnih komemoracij zgodovine in pripovedi tako žrtev kot storilcev (Bilewicz in Vollhardt 2013, 2). Tudi načrtno zanikanje takšnih spominov lahko včasih služi za vzpostavljanje moralne samopodobe med nacionalnimi skupinami, ki so bile nekdaj vpletene v genocidna dejanja kot storilci ali opazovalci (prav tam). Poleg tega sta postgenocidna krivda in oproščenje prav tako pomembni za razumevanje odnosov med narodi, denimo med Nemci, Poljaki in Judi v Evropi, Turki, Armenci in Azerbajdžanci v Kavkazu, Tutsiji in Hutujci v vzhodni Afriki, pa tudi med številnimi drugimi skupinami po svetu (prav tam).

Relevantnost obravnavane teme dodatno potrjuje tudi preambula Rimskega statuta Mednarodnega kazenskega sodišča,² ki pravi, da genocid nikoli ne zastara in je torej vedno relevanten. Prav tako je vedno relevanten tudi razlog, zaradi katerega o tem vojnem zločinu denimo govori Mohamed Duraković, eden od moških, ki so pobijanje v Srebrenici preživel.³ Kot mi je dejal v pogovoru spomladi 2015, »nobena država ni imuna na to, da bodisi zakrivi genocid bodisi postane njegova žrtev. /.../ Čas, ki mi je ostal, izkoriščam tako, da govorim o Srebrenici, pa ne zato, da bi podpihoval sovraštvo ali pozival k maščevanju, ampak da bi pokazal, kako lahko slabi politiki in slabe politike ustvarijo vzdušje za zločin,« (Duraković 2015).

² Rimski statut Mednarodnega kazenskega sodišča – *Rome Statute of the International Criminal Court*, podpisan 17. 7. 1998, v Rimu, v veljavi od 1. 7. 2002.

³ Aprila, maja in junija 2015 sem v okviru svojega novinarskega dela pri časniku *Delu* opravila vrsto intervjujev s preživeliimi žrtvami vojne v BIH ter s pričami in sorodniki žrtev genocida v Srebrenici. Pogovarjala sem se s Hajro Čatić, Muhamedom Durakovićem, Muniro Hadžić, Hasanom Hasanovićem, še enim Hasan Hasanovićem, Azirjem Osmanovićem in Almaso Salihović. Zapise teh pogovorov bom uporabila v magistrskem delu. Zavoľo jasnosti in preglednosti, bom v magistrskem delu pričevanje prvega Hasana Hasanovića označila s števkó I, pričevanje drugega Hasana Hasanovića pa s števkó II.

2 METODOLOŠKI OKVIR

Na začetku tega poglavja opredeljujem predmet in cilj proučevanja ter nato definiram raziskovalna vprašanja. Na koncu opisujem metodologijo, uporabljeno v magistrski nalogi.

2.1 Predmet in cilj proučevanja

V magistrskem delu analiziram genocid v Srebrenici ter ugotavljam, kako se genocida spominjajo priče dogodka in kako poteka proces pokonfliktne sprave.

»Kaj sporočiti tistim, ki Srebrenice niso doživeli? Željo, da se kaj takega nikoli ne ponovi, hkrati pa tudi željo, da bi za vse žrtve ugotovili, kje so in kako so končale svoje življenje. Da bi se torej končno dokopali do resnice, da bi bilo pravici zadoščeno in da bi lahko končno zaživel v normalnih pogojih?« mi je aprila 2015 v intervjuju dejala Munira Hadžić iz organizacije Bosfam, ki ženskim žrtvam vojne v BIH zagotavlja psihološko in finančno pomoč (Hadžić 2015). Grozote vojne je doživela tudi sama: iz Srebrenice, kjer je živel pred izbruhom konflikta, so jo skupaj z družino 1. maja 1992 pregnale srbske paravojaške enote (prav tam). Čeprav je preživela tako ona kot njena družina, se ji je travma vtisnila globoko v spomin, tako kot danes 30-letni Almasi Salihović, ki je med begom iz Srebrenice izgubila brata (Salihović 2015). Del njegovega trupla so leta 2008 našli v sekundarni masovni grobnici v bližini Zvornika (prav tam). Na dogodke, ki so se julija 1995 zgodili v Srebrenici, ne more pozabiti niti Hasan Hasanović (II), eden redkih moških, ki so padec bošnjaške enklave preživeli. »Še danes vsak večer, ko grem spat in zaprem oči, pred seboj vidim Srebrenico, marš smrti.⁴ Zjutraj, ko se zbudim, ob prvi kavi, se spomnim Srebrenice. Mislim, da bo tako vse življenje,« mi je pred približno dvema letoma dejal v intervjuju (Hasanović (II) 2015).

Ti izseki iz pričevanj le majhnega dela tistih, ki so srebreniški genocid doživeli in preživeli, potrjujejo trditev, da so srca in misli prav tako opustošena zaradi vojne in nasilja ter v prav tolikšni meri potrebujejo obnovo kot požgana mesta in vasi (Lerche 2000). K tej 'obnovi' lahko pripomore pokonfliktna sprava, ki jo nekateri dojemajo kot pojav, v svojem bistvu enak na vseh ravneh, torej da se lahko rane skupine ljudi in cele nacije zacelijo na enak način kot

⁴ Tako so poimenovali pohod več tisoč moških, ki so poskušali iz Srebrenice proti Tuzli prebiti peš prek gozdov, mimo srbskih zased (Jaklič 2015b).

rane posameznika (prav tam). A to ni stališče, o katerem se strinjajo vsi raziskovalci, opozarja Lerche (prav tam). Nekateri namreč trdijo, da je proces sprave drugačen in da lahko v pokonfliktni družbi zavzame različne oblike in zapolni številne vloge (prav tam). Prav tako strokovnjaki niso enotni glede tega, ali je sprava cilj ali sredstvo, izid ali postopek, če je politično nevtralna ali neizbežno ideološka in v kolikšni meri je konservativna ali transformativna (Lerche 2000).

Prvi cilj magistrskega dela je raziskati, kako se priče genocida nad bošnjaškim prebivalstvom Srebrenice julija 1995 spominjajo tega vojnega zločina; drugi cilj naloge pa je analizirati, kako poteka proces pokonfliktne sprave med etnično mešanim prebivalstvom v Srebrenici.

V magistrskem delu najprej predstaviljam predmet in cilj proučevanja, raziskovalna vprašanja in uporabljeno metodologijo. Zatem opredeljujem ključne pojme – etnično čiščenje, genocid in pokonfliktno spravo. Glede na kompleksnost vlog v konfliktu bom v poglavju o konceptualizaciji posebno pozorno opredelila kdo so žrtve in kdo so priče konflikta. V nadaljevanju magistrskega dela bom predstavila zgodovinska dejstva: razmere v Srebrenici pred vojno, kako sta potekala konflikt v BIH in genocid v Srebrenici, kako je potekalo iskanje žrtev in storilcev, razmere po vojni ter vlogo mednarodne skupnosti v pokonfliktni spravi. Za (predvsem Zahodne) države donatorke je pokonfliktna sprava namreč ena od štirih glavnih pobud, ki prejemajo levji delež donatorske pomoči; poleg pokonfliktne sprave so to še politični napredek, družbeno-ekonomski napredek in varnost (Roter 2015, 140). Sledila bo analiza predmeta proučevanja, pri čemer se bom iskanja odgovorov na raziskovalni vprašanji lotila z različnimi metodološkimi prijemi, predstavljenimi v poglavju 2.3. Osrednji del naloge zajema empirična analiza spomina na genocid in poteka pokonfliktne sprave prek treh analitičnih kategorij, in sicer priznanja krivde, kesanja in oproščanja. Na koncu naloge bom soočila izsledke empirične raziskave s teorijo o pokonfliktni spravi, s čimer bom preverila in osvetlila svoje ugotovitve, nalogo pa nato zaključila z oceno opravljenega dela ter s priporočili in smernicami za nadaljnje raziskovanje.

2.2 Raziskovalna vprašanja

Čeprav je konflikt običajno definiran kot interakcija med storilcem in žrtvijo, bi bilo brezbrizno zanikati njegov vpliv na priče teh interakcij (Gilligan v Ferguson 2010, 85). Kot

pravi Herman (v Ferguson 2010, 85), žrtve namreč niso edine, ki se morajo spoprijeti s posledicami dogodka – ne le s posledicami ampak tudi z vplivom dogodka na neposredno prizadete se morajo namreč spoprijeti tudi priče. Skladno z zapisanim ter z opredelitvijo problema in cilji magistrskega dela si tako postavljam **prvo raziskovalno vprašanje**: *Kako se žrtve in priče genocida v Srebrenici spominjajo tega vojnega zločina?* Pri iskanju odgovorov na to vprašanje se bom oprla predvsem na pogovore s pričami genocida v Srebrenici in sorodniki žrtev genocida v Srebrenici, o čemer pa bo več zapisanega v poglavju o metodah proučevanja.

V nadaljevanju magistrskega dela se bom osredotočila na življenje v Srebrenici danes in poskušala odgovoriti na **drugo raziskovalno vprašanje**: *Kako poteka proces pokonfliktne sprave v Srebrenici?* Odgovor na to vprašanje bom iskala s pomočjo treh kriterijev pokonfliktne sprave, kot jih definira Montville (v Lerche 2000); in sicer priznanje krivde z vidika žrtev in prič, kesanje storilcev in oproščenje žrtev. Kot dodaja Montville (prav tam), je vsak od teh treh elementov ključnega pomena, če naj bi se žrtve počutile gotove, da v prihodnosti ne bodo trpele enakih zlorab in da se lahko odnos premakne iz začaranega kroga maščevanja k nečemu bolj pozitivnemu.

2.3 Metodologija

V magistrskem delu bom uporabila raznolike raziskovalne metode in jih smiselno kombinirala. Opredelitve pojmov se bom lotila z analizo in interpretacijo primarnih virov, denimo z analizo Konvencije o preprečevanju in kaznovanju zločina genocida ter sodbe Združenih narodov v primeru IT-98-33-A iz 19. aprila 2004, pa tudi z analizo in interpretacijo sekundarnih virov. Zgodovinska dejstva bom opisala s pomočjo zgodovinsko-razvojne deskriptivne metode ter z analizo in interpretacijo sekundarnih virov, in sicer tako znanstvenih kot poljudnih člankov, dostopnih v tiskani obliki in na spletu, monografij in spletnih virov o družbenih in političnih razmerah v BIH pred, med in po vojni, genocidu v Srebrenici, vlogi mednarodne skupnosti in pokonfliktni spravi.

V empiričnem delu bom izvedla analizo primarnih virov, to je lastnih izvedenih intervjujev s preživeli žrtvami vojne v BIH ter s pričami in sorodniki žrtev genocida v Srebrenici. Zavrlojlo prostorskih omejitev magistrske naloge sem za analizo izbrala zgolj eno etnično

skupino, čeprav se zavedam, da bi bilo optimalno raziskati zgodbe vseh skupin, vpletenih v genocid, denimo srbskih vojakov, ki so sodelovali pri zločinu, srbskega lokalnega prebivalstva, ki je zločin opazovalo, in pripadnikov nizozemskih vojaških enot, ki so bili zadolženi za varovanje Srebrenice.

Pri analizi primarnih virov bom, kot je bilo nakazano zgoraj, uporabila novo metodo analize – pripovedovanje zgodb. Gre za razvijajočo se metodo, ki se uporablja tako za analizo pokonfliktnih odnosov, kot pripovedovanje zgodb dojema Hannah Arendt (v Disch 1993), kot tudi za vzpostavljanje pokonfliktnih odnosov, kar sta denimo na primeru sprave v Južni Afriki pokazali Kay Schaffer in Sidone Smith (2004). O tej dvojnosti metode pripovedovanja zgodb razmišlja tudi Kearney (2016, 68), ki na kratko povzame, da nam lahko pripovedni spomin, kot poimenuje naključne dogodke, predelane v zgodovino (Kearney 2016, 15), pomaga predstaviti preteklost, kakršna je zares bila, *ali* pa jo na novo ustvariti, kakršna bi lahko bila (Kearney 2016, 68).

Za namene magistrske naloge bom uporabila metodo pripovedovanja zgodb, kot jo je v vrsti svojih del zasnovala Hannah Arendt (1994). Ta se postavi po robu diktatu, da se mora politični mislec, če hoče razumeti odnos do moči in soditi o navskrižju interesov, umakniti za izhodiščno točko izven družbenega sveta (v Disch 1993, 668). Arendt tudi na novo definira konvencionalno dojetje objektivnosti in nepristranskosti (v Disch 1993, 666). Razlikuje med političnim razumevanjem in objektivnim znanjem (v Disch 1993, 680). Za slednjega sodi, da je zaradi svoje objektivnosti, nezainteresiranosti in nepristranskosti apolitično, medtem ko politično razumevanje razume kot poskus, da bi naslovnike spodbudili h kritičnemu razmišljanju (prav tam). To kritično razmišljanje oziroma razumevanje iz izkušnje poimenuje pripovedovanje zgodb (Arendt v Disch 1993, 666). Kot opozarja Maša Mrovlje (2014, 66), nam Arendt ne predpisuje, kaj naj mislimo, niti nam ne ponuja jasnih proceduralnih pravil o tem, kako naj mislimo; ampak nam predlaga način, kako biti in kako se vesti v svetu, pri čemer nenehno prepoznavamo možnosti in omejitve, ki so vpete v politično dejanje in naše bivanje na svetu kot tako.

Metoda pripovedovanja zgodb, kot jo je zasnovala Hannah Arendt, se zdi za namene te magistrske naloge smiselna ne le zaradi zgoraj nakazane odmaknjenosti od objektivnosti in spodbujanja h kritičnemu razumevanju, ki temelji na izkušnji, kar bodo po mojih

pričakovanih ponazorili pogovori, opravljeni s preživeliimi žrtvami vojne v BIH ter s pričami genocida v Srebrenici, ampak že zaradi samega predmeta proučevanja te naloge. Med predmetom proučevanja, torej med genocidom v Srebrenici, in primerom holokavsta, s čimer je denimo Kearney (2016, 62) ponazoril pomen pripovednega spomina, lahko namreč identificiramo določene podobnosti. Kot pravi Kearney (2016, 62), mora zgodbo o holokavstu v vsaki generaciji slišati čim več ljudi, kar je po njegovem mnenju etična zahteva. Včasih se je etika spomina prisiljena zateči k estetiki pripovedništva, pravi in pojasnjuje, da se morajo naslovniki ne le intelektualno zavedati grozot zgodovine; morajo tudi izkusiti grozoto tega trpljenja, kar je najlažje doseči s spominom (prav tam). Spomin lahko namreč obenem informira in ponazarja; in del ponazoritve je pripovedna raba podob, ki nas presunejo – z vso živostjo nam predstavijo grozo zla in karizmo dobrega (Kearney 2016, 62). Prav zaradi teh podobnosti med predmetoma proučevanja se zdi metoda pripovedovanja zgodb za analizo v tej magistrski nalogi še bolj primerna. Primernost obravnavanja teme, kot je genocid, z metodo pripovedovanja zgodb, pa lahko utemeljimo tudi na zapisu Hanne Arendt, ki je funkcijo pripovedovalca zgodb v svoji knjigi *The Human Condition* ponazorila z besedami Karen Blixen (v Mrovlje 2014, 78). Ta je dejala: »Vse bolečine lahko prenesemo, če jih postavimo v zgodbo ali o njih povemo zgodbo,« (prav tam). Za temi besedami so po mnenju Hanne Arendt ne skriva želja »biti pisatelj«, ampak zavedanje, da lahko pripovedovanje zgodb olajša bolečine, ki jih prinese življenje (prav tam).

Metodo pripovedovanja zgodb bom uporabila ne le pri iskanju odgovora na prvo raziskovalno vprašanje, ampak tudi pri iskanju odgovora na drugo raziskovalno vprašanje, le da bom pri tem uporabila tudi metodo analize vsebine primarnih virov, denimo analize sodbe ICTY v primerih IT-96-22-A iz 7. oktobra 1997 in IT-95-5/18-T iz 23. marca 2016.

3 KONCEPTUALNI OKVIR

V tem poglavju opredeljujem ključne pojme: genocid in etnično čiščenje ter pokonfliktno spravo. Glede na kompleksnost vlog v konfliktu, še posebej genocidu, posebno pozorno opredelim delitev vlog v genocidu, torej kdo so žrtve in kdo priče konflikta. Opredelim tudi tri koncepte pokonfliktne sprave: priznanje krivde, kesanje in odpuščanje.

3.1 Genocid in etnično čiščenje kot vojna zločina

8. člen Rimskega statuta Mednarodnega kazenskega sodišča (*International Criminal Court – ICC*)⁵ vojne zločine med drugim definira kot hude kršitve Ženevske konvencije, in sicer namerno ubijanje, mučenje ali nehumano ravnanje, namerno povzročanje trpljenja ali hude poškodbe, obsežno uničevanje lastnine, siljenje vojnih ujetnikov ali drugih zaščitenih v vojaške enote sovražne sile, namerno odtegotvanja pravice do pravičnega sojenja, nezakonita deportacija ali aretacija in zajemanje talcev, ter ostale resne kršitve zakonov in običajev vojskovanja.

Besedo 'genocid' pa povezujemo z nazornimi podobami prelivanja krvi in nasilja – s polji smrti v Kambodži, iznakaženimi trupli v Ruandi in množičnimi grobišči v vzhodni BIH (Clark 2012, 55). Da se je oblikovala in uveljavila – ter bila pozneje pogosto tudi izrabljena, na kar opozarjajo številni avtorji (na primer Conversi 2010; Lieberman 2010) –, je v največji meri zaslužen poljski pravnik judovskih korenin Raphael Lemkin (Power 2003).

»Na začetku je bil Raphael Lemkin,« tudi po besedah Mosesa (Bloxham in Moses 2010, 19) običajno obvelja za koncept genocida. Kot človek, ki je skoval tîrmin, in človek, ki velja za »očeta konvencije o genocidu«, je namreč s to besedo izredno tesno povezan (prav tam). Lemkin, ki je v času holokavsta izgubil več kot 50 sorodnikov, je vedel, da je za grozote, ki jim je bil priča, potreben nov termin (Conversi 2010, 719). Besedo 'genocid' je skoval leta 1943 za svojo knjigo o nacističnem imperializmu (Bloxham in Moses 2010, 22). Pri oblikovanju besede se je oprl na grško osnovo *geno*, ki pomeni raso ali pleme, in latinsko besedo *cide* iz *caedere*, ki pomeni ubijati (Power 2003, 42).

V svoji knjigi *Axis Rule in Occupied Europe*, objavljeni novembra 1944 (Power 2003, 38), je Lemkin zapisal, da genocid pomeni usklajen načrt različnih ukrepov, katerih cilj je uničenje ključnih temeljev življenja nacionalne skupine, z namenom, da se ta skupina izniči (Power 2003, 43). Storilci genocidnih dejanj poskušajo po Lemkinovem mnenju (Power 2003, 43)⁶ uničiti politične in socialne institucije, kulturo, jezik, nacionalna občutja, vero in ekonomsko

⁵ Rimski statut mednarodnega kazenskega sodišča – *Rome Statute of the International Criminal Court*, podpisan v Rimu 17. 7. 1998; začetek veljavnosti 1. 7. 2002. Vsi prevodi so delo avtorice.

⁶ Lemkin, Raphael. 1944. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.

eksistenco nacionalnih skupin; izbrisati poskušajo osebno varnost, svobodo, zdravje, dostojanstvo in življenja posameznih pripadnikov ciljnih skupin. »Genocid ima dve fazi,« (Lemkin v Power 2003, 43), »prvo, uničenje nacionalnih vzorcev zatirane skupine; drugo, uvedbo nacionalnih vzorcev zatiralca. Ta uvedba je lahko izvedena nad zatiranim prebivalstvom, ki mu je dovoljeno ostati, ali nad ozemljem samim, po odstranitvi prebivalstva in kolonizaciji območja s pripadniki zatiralskega naroda,« (prav tam). Da bi bila neka skupina žrtev genocida, ni nujno, da je fizično uničena; dovolj je že, da so ji vzete vse kulturne sledi njene identitete, je še opozoril Lemkin (prav tam). Kot pravi Conversi (2010, 719–720), je Lemkin termin genocid sicer zasnoval z univerzalističnega zornega kota, torej tako, da v mislih ni imel le Judov, Romov ali ostalih žrtev holokavsta, ampak širšo nacistično agendo demografskega prestrukturiranja in kulturnega uničevanja Evrope. »Stoletja in včasih tisočletja traja, da se oblikuje naravna kultura,« (Lemkin v Power 2003, 43), »genocid pa lahko kulturo nemudoma uniči, tako kot lahko ogenj uniči zgradbo v eni uri.«

Da se je termin genocid nato uveljavil v mednarodnopравниh dokumentih, je preteklo še nekaj let. Najprej je decembra 1946 Generalna skupščina Združenih narodov soglasno sprejela resolucijo, ki je genocid obsodila kot zanikanje pravice do obstoja celotnih skupin, ki je v nasprotju z moralnim zakonom ter duhom in cilji Združenih narodov (ZN) (Power 2003, 54). Poleg tega je resolucija odboru ZN nalagala oblikovanje mednarodne pogodbe, ki bi zločin prepovedala (prav tam). Lemkin je pomagal pripraviti prvi osnutek konvencije ZN o genocidu, nato pa se je iz snovanja dokumenta umaknil in raje izvajal pritisk na delegate, naj konvencijo podprejo (Power 2003, 54–55). Konvencija o preprečevanju in kaznovanju zločina genocida (tudi Konvencija ZN) je bila podpisana 9. decembra 1948 (Power 2003, 59). 2. člen te konvencije⁷ genocid definira kot:

katero koli od naslednjih dejanj, storjenih z namenom, da se v celoti ali delno uniči nacionalna, etnična, rasna ali verska skupina kot taka:

- a) ubijanje pripadnikov neke skupine;
- b) povzročanje hudih telesnih ali duševnih poškodb pripadnikom neke skupine; c) naklepno izpostavljanje neke skupine takšnim življenjskim okoliščinam, ki privedejo do njenega uničenja deloma ali v celoti;
- d) uvajanje ukrepov, ki vplivajo na upad števila rojstev v določeni skupini; in
- e) prisilna deportacija otrok iz ene skupine v drugo.

⁷ Konvencija o preprečevanju in kaznovanju zločina genocida - *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, podpisana v New Yorku 9. 12. 1948; začetek veljavnosti: 12. 1. 1951. Vsi prevodi so delo avtorice.

Na enak način genocid definira tudi 6. člen Rimskega statuta Mednarodnega kazenskega sodišča.

Frank Chalk in Kurt Jonassohn (1990, 23) pa ponudita svojo definicijo genocida. Kot zapišeta (prav tam), je genocid oblika enostranskega množičnega pobijanja, s katerim namerava država ali druga avtoriteta uničiti skupino, pri čemer to skupino in njene pripadnike definira storilec sam. Svojo definicijo tudi podrobneje razdelata. Tako denimo poudarita (prav tam), da je množično pobijanje v kontekstu genocida enostransko, kar pomeni, da medtem ko namerava storilec oziroma storilci uničiti skupino žrtev, slednja nima te namere, prav tako pa nima sredstev, s katerimi bi se tej nameri lahko uprla (Chalk in Jonassohn 1990, 24). Pojasnita tudi (1990, 23), da se termin množično pobijanje nanaša na primere, v katerih so bili za žrtve označeni vsi pripadniki neke skupine, ne glede na to, da je stodontno uničenje skupine žrtev zelo redko.

Tudi Chalk in Jonassohn (1990, 26), tako kot vrsta drugih avtorjev, izpostavita namero, ki pravi, da je ključna za izločitev tistih primerov (množičnega poboja pripadnikov neke skupine, op. a.), v katerih izid ni bil ne načrten ne predviden. Pri svoji definiciji tudi poudarita, da skupino, ki ji je namenjeno uničenje, določi storilec oziroma stolici (1990, 25). S tem je, kot dodata, njuna definicija širša kot definicija Konvencije ZN, saj lahko vključuje tudi skupine, ki jih le-ta ni zajela – denimo duševno bolne in istospolno usmerjene v nacistični Nemčiji ter prebivalce mest v Pol Potovi Kambodži –, ali pa skupine, ki po storilčevem mnenju ne bi smele obstajati – denimo čarovnice v vzhodni Evropi ali pa 'sovražniki ljudstva' v Stalinovi Sovjetski zvezi (Chalk in Jonassohn 1990, 25–26). Da pa lahko ljudje drugo skupino ljudi pobijajo na tako množični ravni, morajo, kot pravita Chalk in Jonassohn (1990, 28), to skupino najprej definirati kot ničvredno, kot grožnjo, grešnike oziroma kot manj vredne, tako imenovane podljudi. Chalk in Jonassohn (1990, 29) definirata tudi motive, ki privedejo do genocidnega dejanja, in sicer so to: a) odstranitev dejanske ali potencialne grožnje; b) širjenje terorja med dejanskimi ali potencialnimi sovražniki; c) pridobivanje premoženja in d) uveljavljanje prepričanja, teorije ali ideologije.

Genocid najpogosteje označuje kampanje množičnega uničevanja, katerih tarča so celotne skupine, a termin je bil uporabljen tudi pri obravnavi pokolov, katerih tarča so bili pripadniki neke skupine na določenem območju (Lieberman 2010, 45-46). Kot pravi Lieberman (2010,

46), je ICTY termin genocid uporabil na takšen način. To sodišče je namreč avgusta 2001 sprejelo razsodbo v primeru Radislava Krstića⁸ in razsodilo, da se je julija 1995 med srebreniškim pokolom, ko je bilo ubitih 8000 muslimanskih moških in dečkov, zgodil genocid nad bosanskimi muslimani.

Termin 'etnično čiščenje' pa je, kot ugotavlja Conversi (2010, 720), novejšega izvora kot termin genocid. Prvič je bil zabeležen v 90. letih prejšnjega stoletja kot dobesedni prevod srbskega izraza '*etničko čiščenje*', uporabljal pa se je kot evfemizem za genocid na Hrvaškem in v BIH (prav tam). Danes termin, tako Conversi (prav tam), pomeni vsakršno politiko, katere cilj je izbrisati neko etnično skupino z nekega ozemlja bodisi fizično s premestitvijo ali umorom bodisi kulturno.

Tudi Lieberman ugotavlja, da termin etnično čiščenje izvira iz devetdesetih let prejšnjega stoletja (2010, 42). Etnično čiščenje je namreč vse od takrat ena najbolj znanih oblik nasilja, usmerjenega proti skupinam (prav tam). Oktobra 1992 je Varnostni svet ZN denimo zahteval, da generalni sekretar v nekdanjo Jugoslavijo, še posebej na območje Bosne in Hercegovine, napoti komisijo strokovnjakov, ki bodo preiskali navedbe o preganjanju, deportaciji ter nasilju nad posamezniki in njihovo lastnino (Lieberman 2010, 44). Ta komisija je v svojem prvem začasnem poročilu februarja 1993 uporabila termin etnično čiščenje (prav tam). Zapisala je: »V luči konfliktov v nekdanji Jugoslaviji 'etnično čiščenje' pomeni, da se z nekega območja s prisilo ali ustrahovanjem odstrani pripadnike določenih skupin, tako da to območje postane etnično homogeno. 'Etnično čiščenje' je v nasprotju z mednarodnim pravom,« (prav tam). Komisija strokovnjakov ZN je tudi popisala metode etničnega čiščenja, in sicer je naštel umore, mučenje, arbitrarne aretacije, izvensodne usmrtitve, posilstva in spolne napade, pa tudi deportacijo in vojaške napade na civiliste (prav tam). V svojem zadnjem poročilu maja 1994 je ta komisija etnično čiščenje opisala kot načrtno politiko, ki jo je zasnovala neka etnična ali verska skupina, da bi z nasiljem ali sredstvi, ki vzbujajo teror, civilno prebivalstvo druge etnične ali verske skupine odstranila z določenega geografskega območja (prav tam).

Kot pravi Lieberman (2010, 42), je etnično čiščenje povezano z genocidom, a je veliko bolj kot genocid usmerjeno na geografijo in na prisilno odstranitev etnične ali druge skupine z določenih območij. V tem pogledu služi kot sredstvo za prisilno prestrukturiranje tako

⁸ Primer IT-98-33-T (tožilec proti Radislavu Krstiću). 2001. ICTY.

imenovane človeške pokrajine (Lieberman 2010, 44). Definicije etničnega čiščenja podrobneje ne opisujejo vrste območja, s katerih so ciljne skupine odstranjene, a v praksi so tarča etničnega čiščenja pogosto skupine, ki živijo na mejnih območjih z etnično mešanim prebivalstvom (prav tam). Termin se sicer nanaša ne le na prisilno odstranjevanje pripadnikov določenih etničnih skupin, ampak tudi drugih skupin, denimo verskih, ključno pri tem pa je, da skupina, ki zakrivi etnično čiščenje, drugo skupino dojema kot neke vrste grožnjo (prav tam).

V tem pogledu se etnično čiščenje stika z zgoraj opisano definicijo genocida, kot sta jo postavila Chalk in Jonassohn. Podobnosti je še več. Lieberman tako pravi, da se etnično čiščenje in genocid v največji meri prekrivata tedaj, ko prisilna odstranitev nekega prebivalstva z določenega ozemlja privede do uničenja te skupine, vendar pa je dejanji težko razmejiti, saj mednarodna konvencija, ki bi definirala etnično čiščenje – za razliko od mednarodne konvencije, ki definira genocid (op. a.) –, ne obstaja (2010, 42). Po drugi strani pa je etnično čiščenje pogosto razumljeno kot del drugih, definiranih zločinov, denimo kot del zločinov proti človečnosti, ki jih je moč pripisati določenim vojnim zločinom, ter ki bi jih lahko prepoznali tudi v besedilu Konvencije o preprečevanju zločina genocida (Lieberman 2010, 46).

Razlaganje odnosa med etničnim čiščenjem in genocidom je sicer povzročilo vrsto polemik, opozarja Lieberman (2010, 45). Kot dodaja (prav tam), si etnično čiščenje z genocidom deli cilj – doseči čistost; lahko pa se močno razlikujeta v končni nameri: pri etničnem čiščenju si namreč storilci prizadevajo za prisilno odstranitev nezaželene skupine, pri genocidu pa za uničenje te skupine. Dejanji se torej v svojem bistvu razlikujeta, ugotavlja Lieberman (prav tam), a ekstremne oblike etničnega čiščenja se lahko tudi prekrivajo z genocidom, kadar sredstva za doseganje etničnega čiščenja privedejo do genocida. Tovrstno prekrivanje je najbolj očitno, kadar genocid razumemo, kot ga je razumel Raphael Lemkin (Lieberman 2010, 45). Lemkin se namreč ni osredotočal zgolj na množično ubijanje, ampak tudi na tako imenovano »uničenje nacionalnega vzorca« kar je mogoče doseči s prisilno odstranitvijo določene skupine prebivalcev z nekega območja (prav tam).

Ker pravna definicija etničnega čiščenja ne obstaja, Lieberman za orisovanje ključnih elementov etničnega čiščenja uporabi zgodovinsko metodo (2010, 42). Kot pravi, je primere

etničnega čiščenja mogoče najti daleč v zgodovini, vse do srednjega veka in celo antike (prav tam). Zgodovina etničnega čiščenja razkriva repetitivno uporabo prisile za odstranitev določene skupine z nekega območja, pa tudi več paradoksov, ugotavlja Lieberman (prav tam). Eden od teh paradoksov je, da je etnično čiščenje pogosto politika močnih držav, ki na ta način oblikujejo »zemljevid prebivalstva«, pa tudi, da lahko razpad teh močnih držav privede do bitke za prevlado, rezultat česar je lahko novo etnično čiščenje. Še en paradoks, ki ga izpostavi Lieberman (prav tam), je, da etnično čiščenje pogosto vsaj deloma izvira iz etničnih in verskih konfliktov ali iz manipulacije s temi konflikti, včasih pa je tudi deloma uporabljeno kot sredstvo za tovrstne konflikte.

3.2 Delitev vlog v genocidu

Podobno kot definicija genocida imajo tudi številne definicije vlog v genocidu svoje korenine v proučevanju holokavsta. Kot denimo zapišeta Ehrenreich in Cole (2005, 213), se veliko literature o holokavstu osredotoča na dejanja, odzive in motive storilcev, žrtev, in drugih navzočih (*bystander*). Avtorja se opreta na delo Raula Hilberga,⁹ ki je storilce holokavsta definiral kot kogar koli, ki je igral vlogo pri oblikovanju ali izvajanju protijudovskih ukrepov (2005, 213). Hilberg žrtev ni definiral, ampak jih je identificiral glede na njihovo usodo, in sicer kot amorfno množico, ki je bila nenehno določljiva in izpostavljena uničenju (prav tam). A kot je dodal (prav tam), večina ljudi ni ne žrtev ne storilcev, ampak so ljudje, ki so videli ali slišali nekaj o dogodku, in ki zase pravijo, da bodisi niso bili vpleteni, da bodisi niso hoteli žrtvam storiti nič žalega ali da niso hoteli sami postati žrtve storilca. Hilberg sicer opozarja (v Ehrenreich in Cole 2005, 213–214), da definicija te skupine drugih navzočih ni tako preprosta, zato druge navzoče dodatno razdeli v tri skupine: pomagači, pridobitniki in opazovalci.

Ehrenreich in Cole se na podlagi Hilbergove delitve vpletenih v genocidna dejanja osredotočita na odnose med storilci, žrtvami, in drugimi navzočimi (2005, 2015). Svoj model odnosa med temi tremi skupinami utemeljita na štirih predpogojih (prav tam). Prvi pogoj je, da mora biti skupina storilcev dominantna entiteta v regiji – čeprav ni nujno, da je tudi v večini – ter mora kot taka posedovati moč, avtoriteto, legitimnost in nadzor, da sproži in

⁹ Hilberg, Raul. 1992. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933-1945*. New York: Harper Perennial.

izvede postopek uničenja (prav tam). Brez teh značilnosti namreč skupina storilcev ne bi mogla uveljaviti svoje legitimnosti da vodi in vpliva na večino prebivalstva, ki ne sodi ne v skupino storilcev ne v skupino žrtev, da ji sledil, pobegne ali ostane neaktivna, prav tako pa ne bi mogla obdržati nadzora nad pravili in sredstvi, ki so potrebna za postopek uničenja (prav tam). Drugi pogoj je, da mora v populaciji v regiji obstajati dejanski ali namišljeni stres, ki ga storilci izkoriščajo za podpihovanje procesa uničenja (prav tam). Tretji predpogoj je, da je mogoče del populacije klasificirati na podlagi neke družbeno konstruirane razlike, ki jo storilci lahko izkoristijo kot osnovo za oblikovanje ideologije o 'drugih', ki so domnevno odgovorni za izmišljen ali dejanski stres in morajo zato biti uničeni (prav tam). Četrty predpogoj pa je, da ta vzorec storilci-žrtve-drugi navzoči obstaja le do ali med genocidnim dejanjem, nato pa se poruši, ker je to dejanje bodisi zaključeno bodisi ustavljeno zaradi notranje ali zunanje sile (prav tam).

Kot pravi Cole (v Ehrenreich in Cole 2005, 217),¹⁰ storilci pravzaprav definirajo »druge« oziroma skupino žrtev, ki ji je namenjeno uničenje. Žrtve na ta proces odločanja ne morejo vplivati, prav tako pa nobene vloge ne igra njihov pogled na svet ali sistem prepričanj (prav tam). Prav tako storilci – pa čeprav v manjši meri – vplivajo na identiteto splošne populacije, torej ne-storilcev in ne-žrtev, tako imenovanih drugih navzočih, in sicer s prikazovanjem svoje legitimnosti (denimo z vojaškimi paradami), za javnimi obtožbami na račun skupine žrtev (propagandne kampanje), z obljubami o vplivu ali materialni koristi ter s prisilo, kot je dnimo vpoklic v vojsko (prav tam). Druge navzoče pa, kot pravita Ehrenreich in Cole (2005, 217), sestavljajo vsi ljudje v regiji, ki niso neposredno vpleteni v proces uničevanja žrtev, a pripadajo bodisi isti etnični skupini kot storilci bodisi etnični skupini, ki jo storilci vidijo kot sebi sorodno in zato sprejemljivo. Pripadnik skupine drugih navzočih ne more biti pripadnik skupine žrtev ali katere koli druge skupine, ki jo storilci povezujejo s skupino žrtev (prav tam). Ehrenreich in Cole še zapišeta (2015, 218), da za razliko od skupine storilcev skupina drugi navzoči nima dovolj moči, avtoritete, legitimnosti ali nadzora, da bi sama definirala narodnost zase, za skupino storilcev ali za skupino žrtev. Razlikuje se tudi od skupine žrtev, saj lahko za razliko od nje v veliki meri določi svojo vlogo v odnosu do ideologije, dejanj in običajev skupine storilcev v postopku uničevanja (prav tam). Ehrenreich in Cole tudi definirata dve glavni vlogi splošne populacije, torej ne-storilec in ne-žrtev, ki sta podpirati

¹⁰ Cole, Tim. 1999. Constructing the 'Jew' Writing the Holocaust: Hungary 1920–45. *Patterns of Prejudice* 33 (3): 19–27.

skupino storilcev ali se ji izogibati. Skupina drugih navzočih lahko sicer do določene mere vpliva na razmerje v odnosu storilci-žrtve-drugi navzoči, in sicer bodisi z odkritimi dejanju (denimo s peticijami ali demonstracijami) bodisi s prikritimi dejanji (denimo z uporom) (prav tam).

Podobno kot zgoraj omenjena avtorja tudi Bilewicz in Vollhardt (2013, 3) izpostavita in uporabita Hilbergovo kategorizacijo vlog v genocidu: storilci, žrtve in ostali navzoči, a pri tem poudarita, da tovrstna delitev družbenih vlog ne zagotavlja dovolj informacij o vedenju posameznika in o raznovrstnih vlogah v času genocida. Nekateri člani skupine storilcev lahko sami sebe denimo razumejo kot žrtve, številne žrtve se lahko v oboroženem spopadu storilecema maščujejo, številni opazovalci so tudi sami lahko žrtve, medtem ko so drugi nasilni sotorilci; nekateri posamezniki lahko v enem primeru genocida zavzamejo tudi vse tri vloge (prav tam).

Kot opozarjata Ehrenreich in Cole (2005, 215), je načrtno uničenje etničnih skupin tako obširna in kompleksna tema s tako raznolikimi spremenljivkami, da so številni raziskovalci primorani zamejiti svoje raziskovalne metode in svoje raziskave omejiti na določene skupine, časovna obdobja ali geografska območja. Za namene te magistrske naloge bom svojo raziskavo omejila tudi jaz, in sicer zgolj na žrtve. Tako kot Dana Amir bom razumela, da je 'žrtev' in 'priča' ena oseba (2014, 43). Tudi Clark v eni od raziskav žrtve definira široko, in sicer kot posameznike, ki so izgubili bližnje člane družine, ki so del vojne preživeli v koncentracijskih taboriščih, ki so bili žrtve eksplozije min, ki so bili posiljeni ali ki so bili razseljeni zaradi svoje etnične pripadnosti (2009, 125). Ta vidik izpostavi tudi Sonja Knopp, ki zapiše (v Reis 2015, 334),¹¹ da se za travmatizirano osebo travma nadaljuje še dolgo po tem, ko je 'originalni dogodek' mimo, zato se mora travmatizirana oseba, če hoče povzeti izkušnjo, premakniti s stališča žrtve travme k oddaljenemu pripovedovalcu preteklih dogodkov. Svojo zgodbo pripoveduje, saj pričevanje prinaša upanje – upanje, da bo nekdo slišal izkušnjo drugega; deljenje te izkušnje pa spremeni tako govorca kot poslušalca tako, da lahko v najboljšem primeru namreč pričevanje postane »projekt popravila in spoštljivosti, pripravljenost izvedeti resnico drugega« (Reis 2015, 340).

¹¹ Knopp, Sonja. 2015. Narrative fissures, historical context: When traumatic memory is compromised. *Contemporary Psychoanalysis* 51, 229–238.

3.3 Pokonfliktna sprava

Kot zapisano zgoraj, v tem poglavju definiram koncept pokonfliktne sprave; najprej na splošno, nato pa podrobneje razdelam tri kriterije pokonfliktne sprave, kot jih definira Montville (v Lerche 2000)¹² – torej priznanje krivde z vidika žrtev in prič, kesanje storilcev in oproščenje žrtev.

V kontekstu tranzicije je sprava priljubljena beseda, ki zaobseže širok spekter aktivnosti za izgradnjo miru, med drugim obnovo infrastrukture, promocijo družbene naložbe, skrb za potrebe beguncev in notranje razseljenih, preseganje etničnih razhajanj, nadomestil za žrtve in reintegracijo nekdanjih vojakov v ponekod sovražne skupnosti (Rettberg in Ugarriza 2016, 517). Rettbergova in Ugarriza (prav tam) opozarjata, da je termin sprava pogosto uporabljen kot sinonim za vrsto aktivnosti ali pa k spravi prispeva vrsta raznolikih aktivnosti. Termin je uporabljan difuzno, pogosto pa tudi ozko in subjektivno (Coutant in Worchel v Rettberg in Ugarriza 2016, 518).¹³

Retorična uporaba in zloraba besede sprava je privedla do tega, da ne obstaja konsistentna in prepoznavna definicija termina (Rettberg in Ugarriza 2016, 519). Rettbergova in Ugarriza sicer prepoznata pet značilnosti koncepta (2016, 519–520), in sicer: 1) retorično sredstvo brez konkretnega pomena; 2) sinonim za termine, kot so mir, harmonija in tako dalje; 3) kot skupni izraz, ki ga avtorji uporabljajo, kadar nočejo izbrati ene definicije; 4) kot cilj, torej kot končna točka postopka izgradnje miru; 5) kot proces, za katerega pa ni nujno, da privede do konkretnega izida.

Nekateri, denimo Mendelhoff (v Burema 2012, 8),¹⁴ menijo, da je za spravo dovolj že 'nesmrtonosno sobivanje', torej negativni mir oziroma mir z odsotnostjo nasilja. Drugi,

¹² Montville, Joseph V. 1993. The Healing Function in Political Conflict Resolution. V *Conflict Resolution Theory and Practice: Integration and Application*, ur. Dennis J.D. Sandole in Hugo van der Merwe. New York: Manchester University Press.

¹³ Coutant, Dawna K. in Stephen Worchel. 2008. Between conflict and reconciliation: Toward a theory of peaceful coexistence. V *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, ur. Nadler A, Malloy TE in Fisher JD, 423–446. Oxford: Oxford University Press.

¹⁴ Mendelhoff, David. 2004. Truth Seeking, Truth Telling, and Post Conflict Peacebuilding: Curb the Enthusiasm. *International Studies Quarterly* 6 (3): 266–291.

denimo Bar-Tal in Bennink (v Burema 2012, 8),¹⁵ trdijo, da je za spravo potrebno oblikovanje globljih odnosov, ki temeljijo na vzajemnem zaupanju ali pa, kot meni Tutu (prav tam), celo oproščanju. S tem pogledom se strinja tudi Burema, ki pravi (2012, 7), da sprava zahteva več kot le nenasilno sobivanje, in sicer med drugim napredek pri soočanju s preteklostjo in vzpostavitev civilnega zaupanja med stranmi.

Prav zaupanje je tisti element, ki se pojavlja v številnih definicijah sprave. Clark, denimo, spravo definira kot grajenje zaupanja ter popravilo in obnovo odnosov tako na skupnostni kot individualni ravni (2012, 58). Sprava je proces premagovanja sovražnosti in nezaupanja med razdeljenimi narodi ter razvijanje skupnega razumevanja o vzrokih in naravi konflikta, pa tudi skupnega odnosa do odgovornosti (Haider 2009, 99). Kora Andrieu pa pravi (v Burema 2012, 8),¹⁶ da je cilj procesa sprave vzpostaviti pogoje za miroljuben dialog, ki bo spodbujal zaupanje, a hkrati tudi razumno nestrinjanje.

Tudi Kriesberg opozarja (v Clark 2010a, 345), da je pokonfliktna sprava zapleten in večdimenzionalen proces, zato konsenza o tem, kako jo opredeliti, ni, se pa, kot ugotavlja Clark (2010a, 345), večina raziskovalcev strinja, da je sprava v pokonfliktni družbi proces ali potovanje. Prav tako številni raziskovalci mnenijo, da sprava pomeni obnovo in popravilo razmerij (prav tam). V okviru tega kompleksnega postopka obnove razmerij je moč, tako Clark (prav tam), definirati dva ključna podprocesa, in sicer rehumanizacijo 'drugega' in razvoj zaupanja. Kot poudarja Clark (2010a, 345), lahko torej spravo v pokonfliktni družbi definiramo kot več kot zgolj sobivanje, torej da nekdam sovražne skupine živijo v bližini druga druge, ohranjajo stike in sodelujejo. Še več – kot pravi Staub (v Clark 2010a, 345),¹⁷ sprava v pokonfliktni družbi zahteva, da pripadniki dveh skupin drugi v drugem znova vidijo človečnost, pomeni tudi sprejemanje drug drugega in razvijanje vzajemnega zaupanja.

¹⁵ Bar-Tal, Daniel in Gemma H. Bennink. 2004. The Nature of Reconciliation as an Outcome and a Process. V *From Conflict Resolution to Reconciliation*, ur. Yaacov Bar-Simon-Tov, 11–38. Oxford: Oxford University Press.

¹⁶ Andrieu, Kora. 2010. Transitional Justice: A New Discipline in Human Rights. *Online Encyclopaedia of Mass Violence*, 18. januar.

¹⁷ Staub, Ervin. 2000. Genocide and mass killing: Origins, prevention, healing and reconciliation. *Political Psychology* 21: 367–382.

Kriesberg (v Lerche 2000)¹⁸ pokonfliktno spravo definira kot proces razvijanja medsebojno spravljivega odnosa med nasprotniki ali nekdanjimi nasprotniki. Kot dodaja (prav tam), se pogosto nanaša na relativno prijateljski odnos, ki se običajno vzpostavi po tem, ko je bil ta odnos pretrgan tako, da je bila enostransko ali obojestransko prizadejana velika bolečina (prav tam). Kriesberg spravo vidi na dva načina (v Kosić in Livi 2012, 60–61),¹⁹ in sicer: a) kot kakovost odnosa, torej kot relativno prijateljski odnos, običajno vzpostavljen po tem, ko je bil ta zaradi enostranskega ali obojestranskega prizadejanja bolečine, pretrgan; in b) kot proces, torej kot postopek razvijanja obojestransko spravljivega odnosa med antagonisti, bodisi posamezniki bodisi skupinami. Kot pravi Kriesberg (v Kosić in Livi 2012, 61), je naslednji korak od sprave sobivanje. To je stanje, v katerem se o nesoglasjih miroljubno razpravlja in se jih na tak način tudi rešuje (Hamber in Kelly v Kosić in Livi 2012, 61).²⁰ Kosić in Livi definirata dve ravni sobivanja (2012, 61), in sicer integrirano fazo, v kateri pripadniki različnih etničnih, rasnih ali verskih skupin živijo v harmoniji drug z drugim; in minimalistično fazo, v kateri živijo skupaj brez nasilja.

Kriesberg spravo razume tudi kot način, s katerim so pripadniki nasprotnih skupin drug o drugem lahko premagali čustva sovraštva, strahu in odpora; zanemarili razumevanje drugega kot nevarnega in manjvrednega ter opustili željo po maščevanju in povračilnih ukrepih (v Kosić in Livi 2012, 61). Na čustveno noto sprave opozori tudi Bar Tal (v Kosić in Livi 2012, 61),²¹ ki zapiše, da zahteva sprava spremembo v čustveni orientaciji, in sicer proč od strahu, jeze in sovraštva, proti upanju in pozitivnemu pogledu na prihodnost. Skupaj z Bennink (v Kosić in Livi 2012, 60)²² spravo definira kot oblikovanje ali obnovo pristnega miroljubnega odnosa med družbami, ki so bile vpletene v trdovraten konflikt, po tem, ko je dosežena uradna rešitev. Ta definicija spravo postavi na družbeno raven, čeprav se postopek sprave odvija v posameznikih in skupinah (prav tam).

¹⁸ Kriesberg, Louis. 1998. Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts. V *The Handbook of Interethnic Coexistence*, ur. Eugene Weiner. New York: The Continuum Publishing Company.

¹⁹ Dayton, Bruce W. in Louis Kriesberg. 1998. *Constructive Conflicts: From Escalation to Resolution*. Lanham: Rowman and Littlefield.

²⁰ Hamber, Brandon in Grainne Kelly. 2009. Beyond Coexistence: Towards a Working Definition of Reconciliation. V *Reconciliation(s): Transitional Justice in Postconflict Societies*, ur. Joanna R. Quinn, 286–310. Montreal: McGill University Press.

²¹ Bar-Tal, Daniel. 2000. From Intractable Conflict through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological Analysis. *Political Psychology* 21: 351–365.

²² Bar-Tal, Daniel in Gemma H. Bennink. 2004. The Nature of Reconciliation as an Outcome and a Process. V *From Conflict Resolution to Reconciliation*, ur. Yaacov Bar-Simon-Tov, 11–38. Oxford: Oxford University Press.

Kosić in Livi izpostavita več avtorjev (2012, 60), denimo Bar Tala in Benninka ter Lederdacha, ki glede na psihološke teorije spravo definirajo kot proces, za katerega so značilni sprememba prepričanj, vedenja, čustev in vzorcev obnašanja, ki se odražajo v na splošno negativnih čustvih nasprotne skupine k bolj pozitivno naravnanim čustvom; poleg tega pa še vzajemno spoštovanje in rehumanizacija drugega. Ključni za proces sprave pa sta obnova in vnovična izgradnja odnosov, ki se morata, tako Galtung (v Kosić in Livi 2012, 60),²³ začeti od spodaj navzgor. Za to so nujne boljša komunikacija in boljše razumevanje med posamezniki in skupinami, kar lahko privede do večjega sodelovanja in sobivanja (Kosić in Livi 2012, 60).

Na to, da bi se morala sprava začeti 'od spodaj navzgor', torej od najmanjše skupnosti do največje, opozori tudi Clark. Navaja namreč besede Halperna in Weinsteina (2010b, 433), ki trdita, da se mora sprava začeti na ravni posameznika – sosed do soseda, hiša do hiše in na koncu skupnost do skupnosti. Sprava na ravni skupnosti je namreč ključna za dolgoročno stabilnost in razvoj, saj bo na ravni skupnosti in lokalni ravni oblikovala prihodnost nasilja (Hamber v Clark 2010b, 429).²⁴

Kot zapišeta Kosić in Livi (2012, 60), bi morala sprava zajemati več ravni: a) medosebno raven, ki se nanaša na odnose med posamezniki; b) družbeno raven, ki se nanaša na skupnost ali družbeno spravo; in c) širšo politično raven, ki se nanaša na grajenje mostov in odnosov med nasprotnimi stranmi in nacijami. Med vsemi temi ravnmi so, kot dodata (prav tam), v povezavi s spravo ključni naslednji koncepti: oproščanje, miroljubni odnosi, toleranca, sobivanje, resnica in pravica. Lederach je nekaj teh konceptov združil v definicijo, da je sprava grajenje odnosov s sodelovanjem sprtih strani v procesu, ki temelji na resnici, usmiljenju, pravici in miru (v Kosić in Livi 2012, 60).²⁵

Od tu lahko natančneje definiram tri Montvillove kriterije pokonfliktne sprave – priznanje krivde z vidika žrtev in prič, kesanje storilcev in oproščenje žrtev (v Lerche 2000). Vsak od teh treh elementov je namreč ključnega pomena, če naj bi se žrtve počutile gotove, da v

²³ Galtung, Johan. 1996. *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilisation*. Oslo: PRIO.

²⁴ Hamber, Brandon. 2003. Does the truth heal? A psychological perspective on political strategies for dealing with the legacy of political violence. V *Burying the past: Making peace and doing justice after civil conflict*, ur. Nigel Biggar, 155–74. Washington: Georgetown University Press.

²⁵ Lederach, John Paul. 1997. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington: Unites States Institute of Peace Press.

prihodnosti ne bodo trpele enakih zlorab in da se lahko odnos premakne iz začaranega kroga maščevanja k nečemu bolj pozitivnemu (Montville v Lerche 2000).

3.3.1 Priznanje krivde

Spravo v pokonfliktni družbi lahko opredeljuje vrsta spremenljivk, med katerimi Petra Roter (v Tomovič 2015) denimo izpostavlja priznanje krivde, prav to pa je, kot ugotavlja Clark (2010b, 345), ena od ključnih preprek, ki poleg povojne travme in dejstva, da je tisoče žrtev še vedno pogrešanih, ovira spravo v BIH. Priznavanje, kot zapiše Clark (v Parent 2016, 51), pomeni: 1) da ni zanikanja ali minimaliziranja vojnih zločinov; 2) odsotnost alternativnih različic resnice; in 3) sporazum o tem, kako bi se morali soočiti s preteklostjo. Parent opozarja tudi na definicijo Čehajić in ostalih avtorjev (2016, 51), ki pravijo, da priznavanje najprej pomeni prepoznavanje viktimizacije žrtev, nato pa priznanje odgovornosti za sodelovanje.

Dober mehanizem za ugotavljanje krivde posameznikov, ki lahko potencialno prispeva k spravi, so, kot pravi May (v Clark 2012, 63), sodni postopki. Ti namreč identificirajo krivce z genocidnim namenom in tako varujejo pred kolektivno demonizacijo vseh pripadnikov tiste skupine, ki je zakrivila genocid (prav tam).

Clark se strinja, da igrajo kazenski postopki pomembno vlogo v pokonfliktnih družbah in tudi v družbah, v katerih se je zgodil genocid, kar pa ne pomeni, da so edini način za soočanje z »zločinom vseh zločinov« (2012, 71). Avtorica svari pred prevelikim zanašanjem na sodne postopke in poudarja tako pomen kaznovanja kot preprečevanja genocida (2012, 55). Kot opozarja (2012, 57), lahko sodni postopki v primeru genocida le do določene mere pomagajo k spravi, in sicer zato, ker je genocid tako po mnenju avtorice kot številnih drugih političnih mislecev »zločin vseh zločinov«. Clark zato za doseganje sprave predlaga (2012, 55–57) bolj raznolik in večstopenjski pristop k tranzicijski pravičnosti, ki neposredno vključuje in opolnomoči tako preživele kot celotne lokalne skupnosti. Poudarja (prav tam), da bi morali več pozornosti namenjati tudi preprečevanju genocida, pri čemer pa kazenski pregoni niso nujno najbolj učinkoviti.

Kljub temu, da je leta 1948 sprejeta Konvencija o preprečevanju zločina genocida začela veljati leta 1952, resnih poskusov mednarodne skupnosti, da bi genocid preprečila,

primanjkuje, opozarja Clark (2012, 55). Za razliko od tega si mednarodna skupnost vse bolj prizadeva, da bi kaznovala krivce za tovrstne strašne zločine, kar se odraža tudi v vse večjem številu vojnih sodišč. Kot pri tem opozarjajo privrženci tovrstnih sodišč, njihov namen ni zgolj kaznovati posamezne krivce, ampak tudi spodbuditi družbo k spravi (Clark 2012, 55).

A pri genocidu niso ključni le storilci in žrtve, ampak tudi opazovalci, torej tisti, ki niso neposredno sodelovali v genocidu, ampak se v dogajanje niso vpletali (Clark 2012, 60). Opazovalci pogosto predstavljajo večino družbe, ki jo je prizadel genocid (prav tam), zato imajo veliko vpliva na nadaljnji razvoj dogodkov. Poleg tega imajo, kot trdi May (v Clark 2012, 60),²⁶ ključno vlogo v procesu pokonfliktne sprave. May namreč meni (prav tam), da je ključ do 'robustne politične sprave', kot poimenuje proces, sprejetje dejstva, da so sosterilci pri genocidu pripadniki večjega dela družbe in celo nekateri člani tako imenovane skupine žrtev. May je prepričan (prav tam), da lahko sodni postopki olajšajo sprejetje tega dejstva, saj celotno družbo spodbujajo k razmišljanju o in k soočanju z vprašanjem odgovornosti. Ta vidik sicer, kot opozarja Clark (2012, 60), ni neproblematičen, saj je ena od ključnih namer kazenskih pregonov individualizacija krivde, zato se sodni postopki običajno ne osredotočajo na širše vprašanje krivde.

Clark opozarja še na en potencialni problem Mayjeve trditve, da kazenski postopki opazovalce spodbujajo k razmišljanju o lastni krivdi, in sicer meni, da ima lahko to v primeru genocida ravno nasproten učinek (2012, 67). Noben narod namreč noče obveljati za genocidnega, poudarja (prav tam), zato številni zanikajo krivdo svojega naroda ali etnične skupine, denimo Turki v primeru genocida na Armenci in bosanski Srbi v primeru Srebrenice; ali pa celo zanikajo, da se je genocid sploh zgodil. Ključni razlog za to je, tako meni Clark (prav tam), stigma, pripeta k terminu genocid, nikakor pa to ni edini razlog. Drugi, ki ga izpostavlja Clark (prav tam), je 'resnica', kot jo vidijo pripadniki določene etnične skupine, v tem primeru tiste, ki je zakrivila genocid. Ti genocid pogosto zanikajo tudi iz drugih razlogov, v primeru Republike Srbske denimo zato, ker na ta način utemeljujejo legitimnost svoje entitete pred trditvami muslimanske skupnosti v BIH, da je srbska entiteta zgrajena na genocidu in bi jo morali zato razpustiti (Clark 2012, 67).

²⁶ May, Larry. 2010. *Genocide: a normative account*. Cambridge: Cambridge University Press.

Prav tovrstno zanikanje krivde pa predstavlja veliko oviro za doseganje sprave, ugotavlja Clark (2012, 67). Številni njeni muslimanski sogovorniki, ki so prestali vojno v BIH, še posebej tisti, ki so preživelih Srebrenico, opozarjajo, da morajo Srbi priznati njihovo trpljenje, sicer jim nikoli ne bodo mogli zaupati (Clark 2012, 68).

3.3.2 Kesanje

Svet brez krivic je najverjetneje najboljši od vseh možnih svetov, a če krivice morajo obstajati, je naslednji najboljši svet verjetno svet, v katerem tisti, ki storijo krivico, izrazijo iskreno kesanje in odločenost, da tega ne bodo ponovili, pravi Thomas (2009, 20). Po ruandskem genocidu leta 1994, se je tamkajšnja vlada s to zapuščino spoprijela tako, da je od tistih, ki so sodelovali pri genocidu, zahtevala, da se v okviru sojenj za svoja dejanja pokesajo in opravičijo (Towner 2013, 285). Če so to storili in pri tem zagotovili resnicoljubna priznanja, čemur je sledilo kesanje in opravičilo, so vpleteni dobili možnost alternativne kazni v obliki že priznane odslužene kazni ali družbeno koristnega dela, namesto dolgotrajne zaporne kazni (prav tam).

Kesanje je del številnih aspektov človeškega življenja in je ena od osnov medčloveških odnosov, zapišeta Itay Lipschits in Rinat Kitai-Sangero (2010, 3). Kesanje lahko spremeni prihodnost nekoga, ki se pokesa, in hkrati osvetli tudi njegovo oziroma njeno preteklost (prav tam). »Kesanje deluje na ravni medsebojnih odnosov, kesanje in oproščanje celita rane, izpeljujeta lekcije in rehabilitirata odnose,« pravita Bibas in Bierschbach (v Lipschits in Kitai-Sangero 2010, 4).²⁷ Kesanje, ki ga izrazijo storilci, potrdi upravičenost žrtev in ponudi možnost, da bodo njihove travme zaceljene (Statman v Lipschits in Kitai-Sangero 2010, 4–5).²⁸ Po mnenju Lipschitsa in Kitai-Sangera, ki se sklicujeta na Bibasa, žrtev, ki prejme opravičilo, lažje oprostí in zaceli svoje rane (2010, 5). Poleg tega pa lahko iskreno opravičilo žrtvi vrne občutek spoštovanja in enakopravnosti (Murphy v Lipschits in Kitai-Sangero 2010, 5).

²⁷ Bibas, Stephanos in Richard A. Bierschbach. 2004. Integrating Remorse and Apology into Criminal Procedure. *The Yale Law Journal* 114 (1): 85–148.

²⁸ Statman, Daniel. 2008. Should War Criminals go Free? V *Trauma and Memory: Reading, Healing, and Making Law*, ur. Austin Sarat, Nadav Davidovitch in Michal Alberstein. Stanford University Press.

Kesanje je pomembno tudi za moralni razvoj posameznika oziroma posameznice, ki se pokesa (Kook v Lipschits in Kitai-Sangero 2010, 5).²⁹ Kot dodaja Thomas (2009, 20–21), se lahko tisti, ki so zakrivili nepredstavljljive krivice, spremenijo in si za svoj cilj postavijo boljši svet. Postopek kesanja namreč očisti dušo, oseba, ki se pokesa za svoja dejanja, pa lahko odslej stoji pokončno in s samospoštovanjem (Kook v Lipschits in Kitai-Sangero 2010, 6). Kesanje v tem pogledu ni le občutek žalosti zaradi preteklih dejanj, ampak neke vrste kirurški skalpel, ki 'odreže korenine greha' (Weinberg v Lipschits in Kitai-Sangero 2010, 7).³⁰

3.3.3 Oproščanje

Oproščanje igra v kontekstu sprave in tranzicijske pravičnosti veliko moralno in politično vlogo (Mrovlje 2016, 2). Razumljeno je kot pomemben odziv na krivice, ki lahko prelomi začarani krog zamere in želje po maščevanju, obnovi in reformira pokvarjene odnose in družbi tlakuje pot, da se premakne proti demokratični prihodnosti (prav tam). Hkrati pa vztrajanje o pomembnosti oproščanja običi v paradoksalni prepoznavi, da je odločitev oprostiti veliko nepravico in trpljenje morda ne le nemogoče, ampak tudi moralno nezaželeno, saj lahko omogoči izmikanje odgovornosti in na tak način škodi pravičnosti (prav tam). Na hude moralne zadržke, ki se lahko pojavijo pri postavljanju zahtev žrtvam, da oprostijo storilec, opozarja tudi Andrieu (v Burema 2012, 8). Kljub temu dodaja (prav tam), da je oproščanje morda zaželeno, vendar ni nujno, da ga je tudi mogoče doseči.

Več zaupanja v doseganje oproščanja pokaže Thomas (2009, 20), ki pravi, da je le-to še vedno možno tudi takrat, ko obnova ni mogoča in ko denarno nadomestilo ne pride v poštev. Tudi v tem primeru je namreč možno iskreno obžalovanje in kesanje za storjene krivice (prav tam).

Arendt oproščanje definira kot edini odziv, ki ne le reagira, ampak deluje na novo in nepričakovano, nepogojeno z dejanjem, ki ga je povzročilo (v Mrovlje 2016, 4).³¹ Razume ga kot obliko političnega delovanja, ki lahko v političnem svetu povzroči pomembno spremembo (prav tam). Kot meni Arendt (v Mrovlje 2016, 5) je oproščanje ključno, ker razveljavlja

²⁹ Kook, Abraham Isaac. 1978. *The Lights of Penitence, the Moral Principles, Lights of Holiness, Essays, Letters, and Poems (Classics of Western Spirituality)*. Paulist Press.

³⁰ Weinberg, Yechiel Yaakov. 2002. *Li-ferakim: discussions on mussar, aggada and midrash, and contemporary issues*. Qiryah ne'emanah.

³¹ Arendt, Hannah. 1958. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.

pretekla dela v smislu, da nas rešuje primeža velikih posledic preteklih dejanj, ki lahko ohromijo naše potenciale v prihodnje.

Odločitev o oproščanju lahko opolnomoči žrtve zločinov; s tem, ko se odrečejo pogosto samouničevalnim čustvom zamerljivosti in sovraštva ter oprostijo storilcem, lahko žrtve znova pridobijo svoje dostojanstvo (Minow v Mrovlje 2016, 4).³² S tem ko potrdijo resničnost trpljenja, ki so ga prepoznale, in moralno zlo dejanj, ki so jim bila storjena, lahko obnovijo svoj odnos z nekdanjim zatiralcem in pripevajo k spravi in družbeni obnovi po nasilni preteklosti (prav tam). Po drugi strani pa lahko, tako Minow (prav tam), oproščanje prinese dodatno ponižanje in razvrednotenje žrtev. To je še posebej nevarno v primerih, ko oproščanje v imenu žrtev podelijo vlade ali javni uslužbenci, denimo ko za nekatere zločince obvelja amnestija; v tem primeru lahko oproščanje ne pomeni nič drugega kot izdajo trpljenja žrtev (prav tam).

4 VOJNA V BOSNI IN HERCEGOVINI IN VOJNI ZLOČINI V SREBRENICI

V tem poglavju predstavljam dejstva, ki poučevano temo postavljajo v zgodovinski kontekst, in sicer razmere v Srebrenici pred vojno; kako sta potekala konflikt v BIH in genocid v Srebrenici; kako je potekalo iskanje žrtev ter iskanje krivcev, sodni postopki in kaznovanje odgovornih; kakšne so razmere v Srebrenici in BIH danes ter kakšna je vloga mednarodne skupnosti v pokonfliktni spravi. Kot zapisano, se zaradi omejitev naloge osredotočam predvsem na Srebrenico, dogajanju v ostalem delu BIH in na območju nekdanje Jugoslavije pa namenjam zgolj toliko pozornosti, kot je potrebno za razumevanje zgodovinskega konteksta.

4.1 Srebrenica pred vojno

Tony Judt nekdanjo Jugoslavijo opiše kot zadnjo resnično multinacionalno državo v Evropi (2005, 173). Po podatkih popisa prebivalstva iz leta 1946, je 15,7 milijonov prebivalcev Jugoslavije sestavljalo 6,5 milijona Srbov, 3,8 milijona Hrvatov, 1,4 milijona Slovencev,

³² Minow, Martha. 1998. *Between Vengeance and Forgiveness: Facing history after genocide and mass violence*. Boston: Beacon.

800.000 muslimanov (večinoma v BIH), 800.000 Makedoncev, 750.000 Albancev, 496.000 Madžarov, 400.000 Črnogorcev, 100.000 Vlahov in neznano število Bolgarov, Čehov, Nemcev, Italijanov, Romunov, Rusov, Grkov, Turkov, judov in Romov (prav tam).

Bosna je eno od največjih križišč na svetu – tu so se stoletja srečevale civilizacije, vojske in imperiji (Rohde 1997, XII). Vse to je njene prebivalce v grobem razdelilo na tri skupine: tisti, ki so sprejeli katoliško vero, so postali bosanski Hrvatje; tisti, ki so sprejeli ortodoksno krščanstvo, so postali bosanski Srbi; tisti, ki so sprejeli islam, pa bosanski muslimani (prav tam). Bosna je bila najbolj etnično prepletena od vseh šestih jugoslovanskih republik, zakonske zveze med Srbi, Hrvati in muslimani pa so bili v mestih pogoste (Rohde 1997, XII). Ob izbruhu vojne v BIH aprila 1992 se je od približno 4,3 milijona prebivalcev 44 odstotkov izrekalo za muslimane, 31 odstotkov za Srbe, 17 odstotkov za Hrvate in osem odstotkov za Jugoslovane ali pa za nobeno od narodnosti (Rohde 1997, XI).

Srebrenica leži na vzhodu Bosne in Hercegovine v istoimenski občini; obdajajo jo hribovi, ki, kot zapiše David Rohde (1997, XIV), dajejo občutek varnosti – ali ujetosti. Mesto je ime dobilo po rudnikih srebra, ki so jih izkoriščali že Rimljani (Rohde 1997, XIII). Slaba dva kilometra stran leži Crni Guber, izvir naravne mineralne vode (prav tam). Južno in severovzhodno od mesta Srebrenica so po koncu druge svetovne vojne cveteli rudniki cinka in boksita, zato so jugoslovanske oblasti v Potočarih, vasi, ki leži nekaj kilometrov severno od Srebrenice, zgradile tovarne avtomobilskih akumulatorjev in zavor ter tovarno za obdelavo cinka (Rohde 1997, XIV). Skoraj vsak rudar ali delavec v tovarni je imel svoje stanovanje, avtomobil in počitniško hišico; do 90. let 20. stoletja je imela večina gospodinjstev televizijo, pralni stroj in druge moderne pripomočke (prav tam). Mesto je imelo svojo bolnišnico, osnovno in srednjo šolo, številne trgovine in kavarne, srbsko ortodoksno cerkev, mošejo, hotel in majhen trgovinski center, odprle so se tudi kinodvorane (prav tam). Kot zapiše Rohde (prav tam), je Srebrenica uživala standard, podoben standardu v Združenih državah Amerike ali zahodni Evropi.

V mestu Srebrenica je pred vojno živeli približno 9000 ljudi (Rohde 1997, XIII), glede na zadnji popis prebivalstva pred izbruhom konflikta, ki je bil izveden leta 1991 (Bogoeva in Fetscher 2005, 303), pa je v srebreniški občini živelo 37.211 ljudi (Rohde 1997, XIV). 73

odstotkov prebivalcev se je izreklo za muslimane, 25 odstotkov za Srbe, dva odstotka pa za Jugoslovane ali nobeno od naštetih etničnih skupin (prav tam).

4.2 Vojna v Bosni in Hercegovini in genocid v Srebrenici

Med letoma 1991 in 1999 je bilo ubitih, posiljenih ali podvrženih mučenju več 100.000 muslimanov, Hrvatov, Srbov in Albancev, milijoni pa so bili pregnani s svojih domov (Judt 2005, 665). Tuji komentatorji nasilje v nekdanji Jugoslaviji, ki mu ni bilo para vse od konca druge svetovne vojne, običajno pripišejo enemu od dveh razlogov, in sicer a) da na Balkanu tlijo stoletja stari konflikti in zakoreninjeno starodavno sovraštvo med nacijami; ali b) da je tragedija Balkana posledica vpletanja tujih sil (Judt 2005, 665–666). Judt pri tem opozarja (2005, 666), da ti komentatorji običajno pozabijo na pomemben dejavnik – vlogo Jugoslavije same. Razpad Jugoslavije je bil namreč delo ljudi, ne usode, največji del odgovornosti zanj pa nosijo politiki iz Beograda, zapiše Judt (prav tam). Po smrti Josipa Broza Tita maja 1980 so se po Jugoslaviji namreč na oblast povzpeli politiki, ki so za širjenje svojega vpliva izkoriščali nacionalizem (Rohde 1997, XII). 25. junija 1991 sta naposled tako Slovenija kot Hrvaška razglasili neodvisnost (prav tam). Že dva dni zatem, 27. junija, je izbruhnila desetdnevna vojna za Slovenijo; vojna na Hrvaškem, ki je bila veliko daljša in bolj krvava, se je začela julija (prav tam). Evropska skupnost je državi priznala januarja naslednje leto (Bogoeva in Fetscher 2005, 303)

Septembra 1991 so ZN na območju celotne nekdanje Jugoslavije razglasili embargo na orožje, kar pa je posledično poskrbelo zgolj za veliko prednost Srbov, največje etnične skupine v nekdanji Jugoslaviji, ki je nadzorovala Jugoslovansko narodno vojsko in njene zaloge orožja (Rohde 1997, XII). Med približno pol leta trajajočimi krvavimi spopadi je bilo ubitih približno 10.000 ljudi, srbski nacionalisti pa so zavzeli približno tretjino Hrvaške in napovedali, da bodo ozemlje povezali s Srbijo v tako imenovano Veliko Srbijo (Rohde 1997, XII–XIII). Spopadi v BIH so izbruhnili manj kot mesec dni pozneje (Rohde 1997, XIII).

Pred tem so v BIH 29. februarja 1992 izvedli referendumu o neodvisnosti, na katerem je 99,4 odstotke udeležencev podprlo samostojnost BIH, a je bila zaradi bojkota srbskega prebivalstva udeležba le 63-odstotna (Bogoeva in Fetscher 2005, 303). Mednarodna skupnost je neodvisnost BIH priznala šestega aprila 1993, takoj zatem pa je izbruhnila vojna (prav

tam). Srbske sile so na območjih na vzhodu in severu Bosne najprej začele z etničnim čiščenjem in preganjanjem muslimanov in Hrvatov (Rohde 1997, XIII). Istočasno je Hrvaška začela dostavljati orožje in vojake hrvaškim nacionalistom, živečim v BIH (prav tam). Srbski predsednik Slobodan Milošević in hrvaški predsednik Franjo Tuđman sta si BIH nameravala razdeliti ter ustvariti Veliko Srbijo in Veliko Hrvaško, muslimani pa so se znašli ujeti v navzkrižnem ognju (prav tam).

Kmalu po izbruhu vojne aprila 1992 so nacionalistične paravojaške skupine iz Srbije prevzele nadzor nad Srebrenico in tako kot drugod po vzhodu Bosne začele s preganjanjem muslimanov (Rohde 1997, XIV). Tri tedne zatem so nadzor nad Srebrenico prevzele muslimanske sile pod vodstvom Naserja Orića, srbske sile pa so se umaknile v zaledje (Rohde 1997, XIV–XV). Muslimanske sile so pozneje dosegle še vrsto zmag in močno razširile območje pod svojim nadzorom – januarja 1993 je bila enklava le še nekaj kilometrov od tega, da bi se združila z srednjim delom Bosne, ki je bil pod nadzorom muslimanov (Rohde 1997, XV). Temu je sledila protiofenziva bosanskih Srbov ob izdatni pomoči srbskih sil in orožja (prav tam). Muslimanska mesta in vasi so znova 'padala', dokler se ni sredi marca 1993 v Srebrenici in njeni neposredni okolici znašlo več kot 60.000 muslimanov (prav tam). Ker so srbske sile blokirale humanitarne konvoje ZN, so ameriška letala hrano v Srebrenico dostavljala s padali (prav tam).

V strahu pred padcem mesta, je poveljnik sil ZN v BIH, francoski general Philippe Morillon, brez dovoljenja nadrejenih v New Yorku marca 1993 obiskal Srebrenico in v nagovoru pred civilisti razglasil, da je Srebrenica odslej pod zaščito ZN (Rohde 1997, XV). Srbske sile so nato nekaj časa znova omogočale dostavo hrane s konvoji, približno mesec dni zatem pa so mesto znova napadle (prav tam). Srbska ofenziva proti Srebrenici se je začela 12. aprila 1993, a je VS ZN štiri dni pozneje, torej 16. aprila, z Resolucijo 819 Srebrenico razglasil za zaščiteno območje (Bogoeva in Fetscher 2005, 304). Le malo pred tem je administracija takratnega ameriškega predsednika Billa Clintona opustila predlog o uniku embarga na prodajo orožja muslimanom in bombardiranju srbskih položajev (Power 2003, 391). Dva dni potem, ko je bila Srebrenica razglašena za zaščiteno območje, torej 18. aprila, je francoski general Morillon sklenil še sporazum, v skladu s katerim so morali muslimani orožje predati enotam ZN, ki naj bi zatem skrbele za varnost (Bogoeva in Fetscher 2005, 304). Razorožitev je bila zaključena tri dni pozneje, torej 21. aprila (Bogoeva in Fetscher 2005, 305), a ni bila

izvedena v celoti, saj so muslimanske sile kljub temu izvedle vrsto napadov na srbske tarče (Power 2003, 398).

Šestega maja 1993 je VS ZN z Resolucijo 824 vse oblegane bosanske enklave razglasil za zaščitena območja (Bogoeva in Fetscher 2005, 305), ki so jih branile majhne skupine slabo oboroženih mirovnikov ZN (Power 2003, 391). Približno mesec dni pozneje, 4. junija, je UNPROFOR (tudi Unprofor) dobil dovoljenje, da sme v samoobrambi odbiti napade na zaščitena območja, medtem ko je nalogo zračne zaščite 10. junija prevzela zveza Nato (Bogoeva in Fetscher 2005, 305). Do 28. oktobra 1993, ko se je z zasedbo Jajca končalo vojskovanje s premičnimi frontami, so srbske sile z izjemo šestih enklav osvojile celotno vzhodno Bosno, obkolile pa so tudi Sarajevo in Bihać (Bogoeva in Fetscher 2005, 304). Letala zveze Nato so pri uveljavljanju prepovedi letenja v srednji BIH prvič posredovala konec februarja 1994 (Bogoeva in Fetscher 2005, 305). Dan zatem, 1. marca, so kanadske modre čelade v Srebrenici zamenjali Nizozemci (prav tam).

Julija 1995, tri leta po izbruhu konflikta v BIH, so sile bosanskih Srbov storile nekaj, kar so le redki domnevali, da si bodo drznile – preplavile so varovano območje Srebrenica, kjer je takrat prebivalo 40.000 muslimanskih moških, žensk in otrok (Power 2003, 391). Srebrenico je v času napada varovalo približno 600 nizozemskih mirovnikov, ki so se tudi sami pogosto znašli pod streli srbskih ostrostrelcev, srbske sile pa so pogosto napadale tudi njihove konvoje z zalogami (prav tam). Zaradi majhnega števila mirovnikov in pogostih napadov srbskih sil, je bil vzpostavljen dogovor, da lahko nizozemski mirovniki, če bi jih znova napadli ali pa če bi srbske sile napadle zaščiteno območje Srebrenica, na pomoč pokličejo letala zveze Nato, ki bi v tem primeru izvedla napade na predhodno določene tarče (Power 2003, 392). A vse tovrstne pobude so bile sicer ustavljene že na začetku, saj so se pristojni bali, da bi letalski napadi ogrozili mirovni proces ali pa privedli do zajetja talcev ZN, kot se je zgodilo novembra 1994 in maja 1995 (prav tam).

Sile Republike Srbske so napad na srebreniško enklavo začele 6. julija 1995 s tankovskim obstreljevanjem nadzornih točk mirovnikov (Power 2003, 349). Zajele so več nizozemskih vojakov, jim pobrale orožje in opremo (prav tam). Nizozemski mirovniki v Srebrenici so na poveljnika sil ZN, generala Bernarda Janvierja, še isti dan naslovili prošnjo po podpori Natovih letal, a je njihovo prošnjo zavrnil, tako kot še štiri druge, zadnjo med njimi večer pred

padcem Srebrenice (Power 2003, 397). Janvier namreč ni menil, da bodo šle srbske sile 'do konca' (*go all the way*), zapiše Samantha Power, poleg tega pa je verjel generalu vojske Republike Srbske Zdravku Tolimirju, ki je dejal, da njihove sile ne nameravajo zavzeti enklave in da niso zajele nizozemskih mirovnikov (prav tam). Janvier je bil podobno kot številni drugi poveljniki ZN, tudi prepričan, da so skoraj vse, kar počnejo srbske sile, povračilni ukrepi za provokacije muslimanov (Power 2003, 398).

11. julija so muslimani začeli bežati iz Srebrenice – približno 25.000 beguncev se je odpravilo v Potočare, približno 15.000 večinoma moških pa se je iz Srebrenice poskušalo prebiti prek gozda (Power 2003, 400). Manj kot tretjina med njimi je bila oborožena (prav tam). Okoli poldneva, potem, ko so muslimani že začeli bežati iz Srebrenice ter nekaj ur zatem, ko je poveljnik nizozemskega bataljona v Srebrenici prosil za pomoč zveze Nato, je iz oporišča v Italiji naposled vzletelo 18 letal (Power 2003, 399–400). En par ameriških letal F-16 ni našel tarče, drugi pa je bombe odvrigel v bližini srbskega tanka, kar pa ni imelo veliko učinka, z izjemo tega, da so srbske sile zagrozile, da bodo pobile nizozemske talce, zaradi česar so bili letalski napadi ustavljeni (Power 2003, 400). Ob 16. uri so srbske sile nato zasedle Srebrenico (Bogoeva in Fetscher 2005, 306); ob približno pol petih popoldne sta v Srebrenico vkorakala še poveljnik vojske Republike Srbske Ratko Mladić in general Radislav Krstić (Power 2003, 392). General Mladić je ob tem pred televizijskimi kamerami dejal: »Evo nas, 11. julija 1995, v srbski Srebrenici« (*Srebrenica – mesto zločina* 2015).

Kmalu po tem je general Mladić na srečanje v bližnji hotel Fontana poklical nizozemskega generala Thomasa Karremansa (Power 2003, 400). Posvaril ga je, da bodo ob vnovičnem vzletu Natovih letal srbske sile bombardirale Potočare, kjer so se zbrali begunci (prav tam). Mladić je bil, skupaj s televizijskimi kamerami, v Srebrenici znova že naslednji dan (Power 2003, 401). Prestrašenim muslimanom je dejal, naj bodo potrpežljivi in naj se ne bojijo ter da jih bodo vse premestili 'na varno' (prav tam). V naslednjih 24 urah je v Potočare pripeljalo med 50 in 60 avtobusov, s katerimi je potekala deportacija (prav tam). Muslimanski moški in dečki so bili ločeni od žensk in otrok, prav tako so se sile bosanskih Srbov podale v pregon muslimanov, ki so hoteli iz Srebrenice zbežati prek gozda (Power 2003, 392). Srbske sile so nizozemskim mirovnikom sprva dovolile, da se z ženskami, otroci in starejšimi na avtobuse vkrcajo tudi one, a so si kmalu premislile (Power 2003, 401). Begunce so prepeljali v bližino Tuzle, še pred tem in med potjo pa so številna mlada dekleta in ženske posilili (Power 2003,

403–404). Do naslednjega večera, torej 13. julija, je bilo oporišče ZN v Potočarih tako rekoč izpraznjeno (Power 2003, 404).

General Mladić je trdil, da bodo dečke in moške, ki so jih ločili od ostalih beguncev, popisali in preverili zaradi suma vojnih zločinov ali pa izmenjali kot ujetnike (Power 2003, 403), a so jih med 12. in 18. julijem pobili, skupaj z več tisoč tistimi, ki so jih zajeli pri poskusu preboja prek gozdov (Bogoeva in Fetscher 2005, 306). Od teh se jih je med 16. in 18. julijem na ozemlje pod nadzorom muslimanskih sil prebilo 3200; za tem so postopoma prihajale le še manjše skupine od tri do nekaj deset, skupno pa do konca oktobra približno 1500 ljudi (Rohde 2012, 343). V mesecu dni po padcu Srebrenice, večinoma v prvih desetih dneh, sta Ratko Mladić in Radislav Krstić nadzorovala sistematično pobijanje več kot 7000 muslimanskih dečkov in moških (Power 2003, 420). Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije je pozneje ugotovilo, da so sile bosanskih Srbov julija 1995 pobile med 7000 in 8000 muslimanskih moških in dečkov (Outreach 2005, 1).

Nizozemski vojaki v Potočarih so začeli odkrivati trupla že 12. julija (Power 2003, 402). Nekateri so hitro uvideli, kaj se pripravlja, drugi so verjeli Mladićevim zagotovilom, poleg tega pa predstavniki ZN v nekdanji Jugoslaviji niso hoteli razkrivati navedb o zločinih, ki so se dogajali (Power 2003, 402–403). Prve navedbe o množičnih usmrčitvah so se pojavile 14. julija (Power 2003, 404). Prenašali so jih begunci, voditelji bosanskih muslimanov in novinarji (prav tam). 14. julija je posebni predstavnik ZN za nekdanjo Jugoslavijo Yasushi Akashi (Rohde 2012, 373) v New York poslal svoje vsakodnevno poročilo, v katerem je navedel, da bodo ženske in otroci, ki prihajajo v Tuzlo, potrebovali hrano in zavetje, opisal je status nizozemskih vojakov, ki so jih za nekaj časa zajele srbske sile, in dodal zabeležko, da »opažajo primanjkljaj ljudi, ki bi morali prispeti v Tuzlo, in da ni nikakršnih informacij o statusu približno 4000 moških, primernih za vpoklic v vojsko« (Power 2003, 405).

Za približno 20.000 muslimanskih beguncev, ki so prispeli v Tuzlo, so po navedbah Samantha Power (2003, 410) poskrbele ZDA in evropske zaveznice – za begunce so postavili šotorsko naselje ter zagotovili hrano in zdravniško oskrbo. V tednu po padcu Srebrenice so humanitarne organizacije, organizacije za človekove pravice in agencije ZN poskušale procesirati množico muslimanskih beguncev v Tuzli; diplomati in politiki pa so razglabljali o političnih posledicah padca zaščitene območja in razpravljali, kako se odzvati na srbski

napad na Žepo³³ in morebitne napade na ostala muslimanska območja (Power 2003, 411). Z usodo pogrešanih muslimanskih moških se je tako ukvarjala le švicarska nevladna organizacija Mednarodni odbor rdečega križa (*International Committee of the Red Cross – ICRC*), ki pa ni imela ne sredstev ne vpliva in se je zgolj pogajala o dostopu do ujetnikov, sestavljala sezname pogrešanih in preverjala razmere, v katerih so živeli ujetniki (prav tam). Ko so njene prošnje po dostopu do ujetnikov ignorirali, organizacija ni zagnala alarma (prav tam).

Enega od najbolj zgodnjih in hkrati najbolj natančnih dokazov o množičnem pobijanju muslimanskih moških je mednarodna skupnost dobila 20. julija 1995, ko so se iz gozdov prebili trije preživeli in potrdili, kar so mnogi do takrat le domnevali (Power 2003, 415). Svoje zgodbe so povedali najprej oblastem, nato pa še zahodnim novinarjem (prav tam).

Konvoj nizozemskih mirovnikov je Srebrenico zapustil 21. julija 1995 in se napotil v oporišče ZN v Zagreb (Power 2003, 417). Na novinarski konferenci je nizozemski obrambni minister povedal, da so nizozemski vojaki videli, kako sile bosanskih Srbov odvažajo muslimanske moške; da so približno 1600 muslimanskih moških pobili pri lokalni šoli ter da ICRC še vedno nima dostopa do približno 6000 muslimanskih ujetnikov (prav tam).

26. julija 1995 je ameriški senat izglasoval ukinitvev embarga na uvoz orožja za BIH, dva dni pozneje, 28. julija, pa se je začela velika hrvaško-bosanska ofenziva, ki je trajala do šestega avgusta (Bogoeva in Fetscher 2005, 307). Konec avgusta, in sicer 28. 8., je po topniškem pokolu v Sarajevu zveza Nato sprožila intenzivne letalske napade na srbske položaje, ki so trajali do 15. septembra (prav tam). 12. oktobra je na območju celotne BIH začelo veljati premirje, poslednji spopadi pa so se zaključili 21. oktobra (prav tam). Novembra 1995 je bil ob pomoči administracije takratnega ameriškega predsednika Billa Clintona v Daytonu v ameriški zvezni državi Ohio sklenjen sporazum, s katerim se je končal konflikt (Power 2003, 440). Daytonski mirovni sporazum, ki je predvidel delitev Bosne na dve približno enako veliki območji, eno za bosanske muslimane in Hrvate, drugo za Srbe, je bil nato podpisan 14. decembra (Bogoeva in Fetscher 2005, 307). Srbi, ki so predstavljali približno 31 odstotkov

³³ Napad na Žepo, ki jo je varovalo le 79 mirovnikov, se je začel 14. julija 1995 (Power 2003, 413), srbske sile pa so jo zavzele 20. julija (Bogoeva in Fetscher 2005, 306).

prebivalstva BIH, so dobili 49 odstotkov ozemlja³⁴; Hrvati, ki jih je bilo približno 17 odstotkov, so dobili 25 odstotkov ozemlja; muslimani, ki jih je bilo približno 44 odstotkov, pa prav toliko (Power 2003, 440). Vse tri etnične skupine so ostale v isti državi, a z zelo šibko centralno vlado (prav tam), ZN pa je na območju namestil približno 60.000 vojakov mednarodne mirovne misije (Bogoeva in Fetscher 2005, 307). Vlade Srbije, Hrvaške in Bosne so obljubile, da bodo predale vse osumljence za vojne zločine ICTY (Rohde 2012, 342).

Med vojno, ki je med letoma 1992 in 1995 divjala v BIH, je umrlo ali izginilo približno 104.732 ljudi, 350.000 je bilo ranjenih, med 20.000 in 60.000 žensk je bilo posiljenih (Parent 2016, 38), a kot opozarja Clark (2010b, 426), je pogosto posledica vojn tudi veliko število pogrešanih ljudi, konflikt v nekdanji Jugoslaviji pa v tem pogledu ni bil izjema. Po vojnah na Hrvaškem, v BIH, na Kosovu in v Makedoniji je po podatkih Mednarodne komisije za pogrešane (*International Commission on Missing Persons – ICMP*) obveljalo za pogrešane in najverjetneje mrtve 40.000 ljudi; do leta 2007 je bilo po podatkih Humanitarian Law Centre takšnih nerešenih primerov še 17.000 (Clark 2010b, 426-427). Največje število pogrešanih, 30.000, so zabeležili v BIH, kjer je bilo do novembra 2007 še vedno pogrešanih 13.500 ljudi (Clark 2010b, 427).

4.3 Iskanje in identifikacija žrtev

Preiskave primera Srebrenice trajajo vse do danes, strokovnjaki pa menijo, da zaradi razsežnosti zločinov ne bodo nikoli povsem zaključene (Bogoeva in Fetscher 2005, 25). Ob tem dodajata (prav tam), da vseh grobov še vedno niso odkrili in pojasnjujeta, da so srbske oblasti v začetku septembra 1995 začele s premeščanjem trupel iz množičnih grobov v tako imenovana sekundarna grobišča, da bi zabrisale sledi zločinov. Uničevanje dokazov je trajalo več mesecev (Rohde 2012, 343).

Množična grobišča v Srebrenici so lokalizirali s pomočjo posnetkov iz zraka na vojaških in obveščevalnih poletih ter na podlagi izjav preživelih (Bogoeva in Fetscher 2005, 26). Ker ležijo na ozemlju Republike Srbske, so se vojaki sil za implementacijo (*Implementation Force – IFOR*) in sil za stabilizacijo (*Stabilization Force – SFOR*) bali, da bi ob izkopavanju naleteli na odpor srbskih enot (prav tam). Grobove so bili pripravljene varovati podnevi, ne pa tudi

³⁴ Srebrenica je postala del Republike Srbske pod upravo bosanskih Srbov (Bogoeva in Fetscher 2005, 307).

ponoči, zaradi česar so na koncu ob grobovih ponoči spali sodelavci ICTY in stražili, da ne bi dokazov ponoči kdo neopaženo odstranil (prav tam).

Odkrivanje množičnih grobišč je potekalo počasi, ob številnih birokratskih in proceduralnih zamudah, denimo zaradi potrebe po razminiranju območij, kjer so se domnevno nahajala grobišča ipd. (Rohde 2012, 346–347). Strokovnjaki sodne medicine, arheologi, antropologi in zdravniki so na krajih zločinov opravljali – in še vedno opravljajo – zamudno, tehnično zapleteno in psihično naporno delo, ki je tudi nevarno (Bogoeva in Fetscher 2005, 26). Kljub temu so že spomladi in poleti 1996 odkrili prva množična grobišča, a manj, kot so domnevali na podlagi obveščevalnih podatkov ali pa odkrita trupla niso bila popolna (Rohde 2012, 346–347). Preiskovalci ICTY so tako dognali, da so srbske sile sistematično uničile množična grobišča – jih izkopala, trupla naložila na tovornjake in mrtve pokopala na oddaljenih lokacijah (Rohde 2012, 347). V tem procesu so bila številna trupla razkosana, zaradi česar je njihova identifikacija še toliko težja (prav tam). Preiskovalci so do spomladi leta 2015 našli 116 množičnih grobišč srebreniških žrtev in več sto manjših (*Srebrenica – mesto zločina* 2015).

Leta 1996 je bila ustanovljena ICMP, katere naloga je identificirati pogrešane na vseh straneh konflikta (Rohde 2012, 347). Glede na razsežnosti zločina, storjenega v Srebrenici, je ta prevladujoče zaznamoval njeno delo – od približno 30.000 pogrešanih po konfliktu v BIH jih je kar 8100 pogrešanih iz Srebrenice (Rohde 2012, 347–348). Posmrtno ostanke najdenih žrtev hranijo v hladilnicah, denimo v hali ob tuzlanskem pokopališču v vzhodni BIH (Bogoeva in Fetscher 2005, 25–26). Do julija 2011 je ICMP s pomočjo DNK testiranja identificiral 6.598 mrtvih iz Srebrenice (Rohde 2012, 348). Vseh trupel bržkone ne bo mogoče identificirati (Bogoeva in Fetscher 2005, 26).

4.4 Iskanje krivcev in sodni postopki

V odziv na navedbe o množičnih zločinih, ki so se dogajali na Hrvaškem in v BIH, je ZN maja 1993 ustanovil ICTY.

22. februarja 1993 je Varnostni svet Združenih narodov na pobudo Francije in Nemčije sprejel Resolucijo 808, s katero je bila izražena zahteva po vzpostavitvi Mednarodnega kazenskega sodišča za nekdanjo Jugoslavijo in oblikovanju statuta za kazensko sodišče. Z Resolucijo 827

Varnostnega sveta je bil statut, ki ga je 25. maja 1993 predstavil generalni sekretar Združenih narodov, soglasno sprejet (Bogoeva in Fetscher 2005, 16).

Sodišče naj bi privedlo odgovorne za resne kršitve mednarodnega humanitarnega prava, storjene na območju nekdanje Jugoslavije po letu 1991 (Resolucija 808 1993). Poleg tega naj bi se sodišče odločno uprlo nadaljnjim kršitvam mednarodno sprejetih človekovih pravic; prispevalo pa naj bi tudi k trajni vzpostavitvi miru (Bogoeva in Fetscher 2005, 16).

ICTY je pristojen za pregon oseb, odgovornih za hude kršitve mednarodnega humanitarnega prava, storjene od leta 1991 na ozemlju nekdanje Jugoslavije (Bogoeva in Fetscher 2005, 17). Kot pravita Julija Bogoeva in Caroline Fetscher (2005, 17), statut sodišča opredeljuje vsa kazniva dejanja v pristojnosti sodišča, pri čemer skorajda ne obstajajo določbe, ki jih ne bi bilo mogoče uporabiti za hudodelstva, storjena v nekdanji Jugoslaviji, še posebej med vojno v BIH. Kazniva dejanja v pristojnosti sodišča so med drugim naklepni uboj, mučenje, naklepno povzročanje velikega trpljenja ali hudih telesnih poškodb ali hudih okvar zdravja, protipravni izgon, protipravno pridržanje civilnih oseb kot talcev, napad ali bombardiranje nebranjenih mest, vasi, bivališč ali zgradb, plenjenje javne ali zasebne lastnine, genocid, umor, odvzem prostosti, zaslužjevanje in posilstvo (Bogoeva in Fetscher 2005, 17).

25. julija 1995 je ICTY denimo vložil obtožnico zoper Radovana Karadžića, Ratka Mladića in druge domnevne vojne zločince (Bogoeva in Fetscher 2005, 306). Prva obtožnica zoper Karadžića in Mladića je bila izdana zaradi genocida, hudih kršitev ženevske konvencije in hudodelstev zoper človečnost, ni pa se sklicevala na Srebrenico, ampak na druge zločine, storjene nad civilnim prebivalstvom v BIH od leta 1992 (Bogoeva in Fetscher 2005, 20). Šele druga obtožnica zoper dvojico, izdana novembra 1995, se je sklicevala izrecno in izključno na Srebrnico (prav tam).

ICTY je sicer sestavil seznam 161 obtožencev za vojne zločine (Borger 2016, 309). Deset jih je umrlo, še preden so prispeli v Haag, proti 20 so obtožnice umaknili, od preostalih so jih 65 izsledili in aretirali (prav tam). Po uradnih podatkih so se preostali sami predali, a kot zapiše Borger (prav tam), je to zgolj uradna razlaga – za številne obtožence je bila 'prostovoljna predaja' zgolj način, da ohranijo nekaj dostojanstva in pridejo do denarnega nadomestila, ki jim ga je v zameno za predajo ponujala njihova vlada. Borger ocenjuje (prav tam), da se skorajda nihče od osumljenih ne bi prostovoljno predal, če jim ne bi grozila aretacija.

Eden prvih osumljencev in pozneje obtožencev za vojne zločine, ki je bil pripravljen pričati pred sodiščem, je bil Dražen Erdemović (Rohde 2012, 345). Marca 1996 je njegov prijatelj Radislav Kremenović poklical ameriško veleposlaništvo in povedal, da je Erdemović v zameno za lastno varnost in varnost njegove družine pripravljen pričati, a ker so na amerškem veleposlaništvu domnevali, da gre za potegavščino, so klicatelju posredovali seznam medijskih organizacij (prav tam). Kremenović je nato poklical mrežo ABC News, ki pa ji je prisluškovala srbska skrivna policija, zato so Erdemovića po intervjuju aretirali in zaprli, posnetke pogovora pa zasegli (prav tam). Zaradi intenzivnega pritiska Združenih držav Amerike (prav tam) je Srbija 30. marca 1996 Erdemovića naposled izročila ICTY (Bogoeva in Fetscher 2005, 307). Nekdanjega pripadnika Vojske Republike Srbske, ki je priznal krivdo za sodelovanje pri pokolih v Srebrenici in je bil pozneje ključna priča v postopku zoper generala Radislava Krstića, so obsodili na pet let zavora (prav tam).

»Delovna skupina za Srebrenico, medetnična komisija, katere člane je na pobudo mednarodne skupnosti izbrala vlada Republike Srbske, je oktobra 2005 izdala poročilo, v katerem je ugotovila, da je bilo v srebreniški genocid vpletenih 25.083 ljudi, od tega jih je 19.473 izdajalo ukaze ali aktivno sodelovalo pri pobijanju« (*Srebrenica – mesto zločina* 2015). V povezavi z dogodki v Srebrenici julija 1995 je ICTY obravnaval 19 obtožencev, skupno pa je bilo na sodiščih v Haagu, BIH, Srbiji in na Hrvaškem zaradi zločinov v Srebrenici obtoženih 72 ljudi (prav tam).

Pred ICTY je bilo ključno sojenje generalu Radislavu Krstiću, med katerim je sodišče zločin v Srebrenici prepoznalo kot genocid (*Srebrenica – mesto zločina* 2015). Nekdanji general bosanskih Srbov, ki so ga aretirali drugega decembra leta 1998 (Bogoeva in Fetscher 2005, 308), je bil obtožen, da je na povelje Ratka Mladića neposredno sodeloval pri množičnih pobojih v Srebrenici (Bogoeva in Fetscher 2005, 27). Sodi proces proti njemu se je začel 13. marca 2000 (Bogoeva in Fetscher 2005, 31), drugega avgusta 2001 pa so ga zaradi genocida v Srebrenici obsodili na 46 let zavora, čeprav so mu pozneje, 19. aprila 2004, kazen skrajšali na 35 let zavora (Bogoeva in Fetscher 2005, 308-309).

Eno ključnih sojenj v primeru Srebrenice je bilo tudi sojenje Radovanu Karadžiću. Do leta 2008, je bil Karadžić najbolj iskan človek v Evropi in hkrati njena največja sramota (Borger 2016, 247). Lov na samooklicanega psihiatra in pesnika so zaznamovali lažni začetki, napake,

izdaje, prekinjena pogajanja o predaji in skorajšnje aretacije (prav tam). Z leti je občutek nujnosti po njegovi aretaciji izginil, diplomati so domnevali, da je mrtev, njegova družina pa je poskušala dobiti celo potrdilo o smrti (Borger 2016, 248). Naposled so ga julija 2008 prijeli na avtobusu v Beogradu, kjer se je skrival z lažno identiteto kot alternativni zdravilec Dragan Dabić (Čakarić in Jaklič 2016). Sojenje, ki se je začelo oktobra 2009, je bilo dolgotrajno – vmes so ga večkrat preložili, skupno pa zaslišali 586 prič (prav tam). Nekdanjega političnega voditelja bosanskih Srbov je obtožnica haaškega sodišča v desetih točkah bremenila genocida, vojnih zločinov in zločinov proti človečnosti zaradi njegove vloge med vojno v BIH. Sodišče je sodbo izreklo 24. marca 2016, in sicer ga je oprostilo v prvi točki obtožnice, ki ga je bremenila genocida v sedmih občinah v BIH – Ključ, Sanski Most, Prijedor, Vlasenica, Foča, Zvornik in Bratunac –, spoznalo pa ga je za krivega v preostalih desetih točkah obtožnice, med drugim za genocid v Srebrenici in 44-mesečno obleganje Sarajeva (prav tam). Karadžića so obsodili na 40 let zaporne kazni, obtoženec pa se je na sodbo pritožil (United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia).

Zadnji sodni postopek, ki pred ICTY poteka po rednem postopku, je prav tako povezan s Srebrenico, in sicer je to sojenje Ratku Mladiću (United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia). V obtožnici haaškega sodišča proti nekdanjemu poveljniku vojske Republike Srbske piše, da so vojaške sile pod njegovim poveljstvom med drugim zagrešile genocid v Srebrenici ter da so mučile, fizično, psihično in spolno zlorabljale civiliste, zaprte v 58 pripornih centrih v BIH (Jaklič 2015a). Obtožujejo ga tudi krvavega obleganja Sarajeva od maja 1992 do avgusta 1995, v katerem je umrlo več kot 12.000 civilistov (prav tam). Mladić, ki je bil na begu vse od 25. julija 1995, ko je ICTY proti njemu vložil prvo obtožnico, se je po vojni vrnil v Beograd, kjer je užival podporo do prevrata aprila 2001, ko je nova oblast aretirala nekdanjega predsednika Zvezne republike Jugoslavije Slobodana Miloševića (prav tam). Po 16 letih na begu so ga 26. maja 2011 aretirali v vasi Lazarevo in ga čez nekaj dni izročili ICTY (prav tam). Ker se sam ni hotel izreči o krivdi, so sodniki v njegovem imenu zapisali, da se je izrekel za nedolžnega (prav tam). Sodba Mladiću bo predvidoma izrečena novembra 2017 (United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia).

4.5 Srebrenica danes in vloga mednarodne skupnosti v pokonfliktni spravi

Glede na zadnji popis prebivalstva v BIH, ki je bil izveden leta 2013, v občini Srebrenica danes živi 13.409 prebivalcev, od katerih se jih je 7.248 izreklo za muslimane, 6.028 za Srbe, 16 za Hrvate, 23 ljudi se o svoji etnični pripadnosti ni izreklo, ostalih pa je 67 (N1 BIH 2016). Podatki kažejo, da je Srebrenica od zadnjega popisa prebivalstva leta 1991 izgubila dobrih 63 odstotkov oziroma 23.257 prebivalcev, od tega 20.324 muslimanov (prav tam). Številni preživeli iz Srebrenice, pa tudi nekdanji pripadniki nizozemskih mirovnikov, so prepričani, da je bila enklava julija 1995 žrtvovana v okviru mednarodne zarote, čeprav dokazov o tem ni (Rohde 2012, 397). Približno 90 odstotkov preživelih iz Srebrenice je brezposelnih, tisoči so se kot begunci preselili v Združene države Amerike – po nekaterih ocenah jih tam trenutno živi več kot v Srebrenici (prav tam).

Kljub temu je bilo v desetletju po podpisu mirovnega sporazuma v BIH narejenega veliko: lastnina se je vrnila nekdanjim lastnikom, izvedenih je bilo več demokratičnih volitev, vzpostavljene so bile osnovne državne institucije, število mednarodnih mirovnikov v državi se je s 60.000 leta 1996 zmanjšalo na nekaj tisoč leta 2008, hiše so bile obnovljene ali zgrajene na novo, zgrajeni so bili novi mostovi in ceste, povečalo se je število turistov v državi (Perry 2009, 207). Poleg tega je junija 2008 BIH podpisala Stabilizacijski in pridružitveni sporazum, kar predstavlja prvi korak na poti k članstvu v Evropski uniji (EU); julija istega leta pa je aretacija Radovana Karadžića zbudila upanje, da bo pravici naposled zadoščeno (Perry 2009, 208). BIH je 15. februarja 2016 vložila prošnjo za članstvo v EU, Evropski svet pa je 20. septembra 2016 to potezo pozdravil (Council conclusions on the application of Bosnia and Herzegovina for membership of the EU 2016). Kljub temu je BIH danes propadla država, opozarja Rohde (2012, 397). Kot pojasnjuje (prav tam), ustava, sprejeta v okviru daytonskega mirovnega sporazuma, bosanskim Srbom omogoča, da blokirajo vsakršna prizadevanja muslimanov in Hrvatov po oblikovanju močne centralne vlade; korupcija je globoko zakoreninjena v vladne strukture na vseh straneh; mladi pa se množično izseljujejo. Karadžić in Mladić sta dosegla svoj cilj, dodaja Rohde (prav tam), – iz nekdanj multietnične Bosne je bila izklesana *de facto* etnično čista država bosanskih Srbov.

Blondel in Petričušić menita (2012, 2), da lahko kot najbolj obetavna spodbuda za pokonfliktno spravo v regiji služijo internacionalizacija tranzicijske pravičnosti, družbena

obnova in sprava, ki jih podpira stabilizacijski in pridružitveni proces Evropske unije. Kandidatke za članstvo v EU z območja pokonfliktnega Zahodnega Balkana morajo sicer izpolniti več pogojev: a) politične pogoje (sem sodijo stabilne institucije, ki zagotavljajo demokracijo, vladavina prava, spoštovanje človekovih pravic ter spoštovanje in varovanje pravice manjšin); b) ekonomske pogoje; c) sposobnost izpolnjevanje dolžnosti članstva; in d) administrativne pogoje (Bojinović Fenko in Urlič 2015, 109). Blondel in Petričušić (2012, 2) k temu dodata še, da se kandidatke zavežejo k sodnemu preganjanju vojnih zločinov pred domačimi sodišči in k sodelovanju z ICTY; tretja komponenta pa je, da države v regiji spravo spodbujajo z vračanjem beguncev in izplačilom nadomestil, reševanjem sporov o lastnini, razvijanjem sosedskih odnosov in regionalnega sodelovanja, vzpostavljanjem komisij, ki iščejo resnico, in komisij, ki si prizadevajo za spravo, ter z javnimi opravičili političnih voditeljev.

Perry zapiše, da podobnih pristopov k pokonfliktni spravi v BIH ni manjkalo, pri tem pa izpostavi tri ključne ukrepe, in sicer vzpostavitev 'mednarodnega mediatorja', poskus vzpostavitve komisije za odkrivanje resnice in spravo ter regionalna prizadevanja za popis dogodkov med vojno (2009, 212). Kot opozori, je pomembno vlogo odigral tudi aneks številka sedem Daytonskega mirovnega sporazuma, ki predvideva vračanje lastnine beguncem in razseljenim v BIH (Perry 2009, 215). Na njegovi osnovi je bilo namreč več kot 90 odstotkov nepremičnin vrnjenih prvotnim lastnikom, kar pa še ne pomeni, da se je prav toliko ljudi vrnilo na svoje prvotne domove (prav tam). Avtorica našteje še nekaj drugih dejavnikov, ki so poskušali prispevati k spravi v BIH – in s tem v Srebrenici –, med drugim medverski svet, ki si prizadeva za povezovanje voditeljev štirih glavnih verskih skupnosti v BIH – rimokatoliške, judovske, islamske in ortodoksne (Perry 2009, 219); ter številne aktiviste in finančna sredstva, ki so se v BIH zivali nemudoma po podpisu Daytonskega mirovnega sporazuma (Perry 2009, 218). Pri tem sicer opozori, da se je potem, ko je bila država pripravljena na bolj zahtevne, a prav tako pomembne aktivnosti za dosego sprave, velik delež pozornosti mednarodne skupnosti sicer že preusmeril drugam, vseeno pa je nekaj nevladnih organizacij v državi ostalo več let in oblikovalo temelje ta nadaljnji razvoj (prav tam).

Po drugi strani pa Perry identificira tudi več dejavnikov, ki ovirajo pokonfliktno spravo v Srebrenici. Kot opozori (2009, 217), je bil denimo izobraževalni sistem v BIH večkrat kot

orodje integracije uporabljen za povečevanje delitev. Šele v zadnjih nekaj letih se je politični prostor toliko spremenil, da je omogočil začetek razprav o vprašanih kot so segregacija v šolstvu, ideološko obarvani učbeniki in simboli ter učni načrt, ki povzročata delitve (prav tam). Kot dodaja Perry (2009, 220), veliko težavo še naprej predstavljajo tudi mediji, ki po njeni oceni niso ne popolnoma svobodni ne objektivni, saj so številni med njimi tesno povezani z nacionalističnimi strankami. Pomembno, celo dvojno vlogo igra tudi gospodarstvo, saj lahko izgradnja poslovnih povezav med skupnostmi izboljša odnose, hkrati pa popravi tudi življenjski standard (Perry 2009, 221). Številni prebivalci BIH pravijo, da je prav gospodarstvo in zaposlovanje najpomembnejša prioriteta (prav tam). Prav tako menijo, da bi višja raven ekonomske varnosti močno otežila morebitno manipulacijo z volivci (Perry 2009, 221–222).

Z vidika povojnega razvoja, stabilnosti in sprave pa največjo prepreko v BIH predstavlja politika, ocenjuje Perry (2009, 222–223). Priznava sicer (2009, 223), da je bilo nekaj napredka doseženega, denimo vzpostavitev skupnega ministrstva za obrambo in ustavne spremembe o enakosti vseh narodov, a opozarja, da je bila to zgolj posledica mednarodnega pritiska in 'pogojnega korenčka' v obliki članstva v Evropski uniji ali zvezi Nato. »Politično celjenje je bilo počasno ali pa ga ni bilo, saj politiki še naprej bijejo vojno z miroljubnimi sredstvi,« zapiše Perry (prav tam). Bosna v več pogledih še vedno ni demokracija, ampak 'pred-demokracija', opozarja Perry (2009, 224). Politiki lahko denimo na novinarski konferenci rečejo nekaj, zatem pa storijo nekaj povsem drugega, ne da bi se bali posledic, ki bi jih lahko doletele z naslednjimi volitvami, pojasni (prav tam). Prav tako ne razumejo koncepta lojalne opozicije, torej da neka stranka morda ni na oblasti, a lahko še vedno podpira politični proces, katerega cilj je izboljšanje življenja prebivalcev (prav tam). Poleg tega med politiki v BIH še vedno ni oblikovano soglasje o tem, ali sme BIH sploh obstajati kot normalna, neodvisna demokratična država (prav tam). Perry (2009, 225–227) identificira tri glavne razloge za to, da sprava v BIH ni dosežena, in sicer pomanjkanje nenacionalističnega vizionarskega vodstva, nevarna politizacija družbe in vpliv zunanje politike na notranjo politiko.

»Vprašamo se lahko, kako hitreje bi BIH napredovala, če bi njeni voditelji dejansko hoteli podporo in pomoč, ki sta se po Daytonu zivali v državo, in če bi dejansko hoteli izboljšati

politično okolje. Žal je bila vrsta teh prizadevanj zaman in po kratkem obdobju napredka je retorika od leta 2006 v številnih primerih postala slabša« (Perry 2009, 222).

Blondel in Petričušić se strinjata (2012, 3), da se z izjemo nekaj visokih politikov in organizacij civilne družbe, beseda sprava le redko znajde v javnem diskurzu, v medijih in izobraževalnem sistemu pa je tako rekoč ni najti. Spravo resno zavira tudi nenehno zanikanje vojnih zločinov, ki se ga poslužujejo nekateri politiki na vseh straneh, ki spravo denimo pogojujejo z izkazom tako imenovane dobre volje nekdanjega nasprotnika, denimo z opravičilom za storjeno gorje, priznavanjem ter nadomestilom za žrtve in uničenje (Spoerri; Subotić v Blondel in Petričušić 2012, 3). »Dokler se kot družba nismo sposobni soočiti s tem, kar se je dogajalo, se s to svojo zgodovino ne bomo sposobni spoprijeti. Potem lahko šele začnemo s procesom sprave. To, kar se je doslej dogajalo v BIH, temu ni podobno,« meni priča Muhamed Duraković (2015).

5 VLOGA GENOCIDA V POKONFLIKTNI SPRAVI V SREBRENICI

Poglavje Vloga genocida v pokonfliktni spravi v Srebrenici namenjam analizi predmeta proučevanja. Pri tem kombiniram več metod, in sicer analizo primarnih virov, to je lastnih izvedenih intervjujev s preživeliimi žrtvami vojne v BIH ter s pričami in sorodniki žrtev genocida v Srebrenici, in metodo pripovedovanje zgodb. Aprila, maja in junija 2015 sem namreč v okviru svojega novinarskega dela pri časniku *Delu* opravila vrsto intervjujev s preživeliimi žrtvami vojne v BIH ter s pričami in sorodniki žrtev genocida v Srebrenici.

V podpoglavju 5.1 s pomočjo treh primerov pričevanj analiziram, kako se genocida v Srebrenici spominjajo priče, pri čemer se opiram na pričevanja Hajre Ćatić, Hasana Hasanovića (II) in Almase Salihović.³⁵ V podpoglavju 5.2 pa analiziram tri elemente sprave, in sicer priznanje krivde, kesanje storilcev in oproščanje žrtev.

³⁵ Prepisi pričevanj naštete trojice so dodani v prilogah (Priloga A, Priloga B in Priloga C).

5.1 Spomin na genocid skozi oči prič

V tem poglavju s pomočjo treh primerov pričevanj iščem odgovor na **prvo raziskovalno vprašanje**: *Kako se žrtve in priče genocida v Srebrenici spominjajo tega vojnega zločina?* Kot rečeno, se iskanja odgovorov lotim s kombinacijo dveh metod, in sicer z analizo primarnih virov, torej lastnih izvedenih intervjujev s Hajro Ćatić, Hasanom Hasanovićem (II) in Almaso Salihović, ter z metodo pripovedovanja zgodb. Pri tem imam v mislih koncept, da pričanje ni poročilo o dejstvih, čeprav dejstva vsebuje, ampak je poročilo o resnici (Kain Hart v McGrattan 2012, 117).³⁶ Med pričanji namreč ljudje govorijo o srčki svoje izkušnje (prav tam).

5.1.1 Hajra Ćatić

»Bilo je peklenško! V Srebrenici je bilo kot v velikem taborišču. Tudi ptica ni prišla notri,« pripoved začne Hajra Ćatić (2015). Kot nadaljuje (prav tam), je 11. julija 1995, ko so srbske sile zavzele mesto, domov prišel njen sin Nino, ki je bil poročevalec, in ji z možem naročil, naj odideta v Potočare, kjer je bil nameščen nizozemski bataljon, on pa bo z drugimi moškimi odšel prek gozda. »Tako sva odšla v Potočare, misleč, da nas bodo Nizozemci zaščitili, a so nas vse predali četnikom. Ženske in otroke so deportirali v Kladanj in Tuzlo, moške pa ločili. Mojega moža so ločili od mene, tako kot še približno 3000 moških, tistih, ki niso mogli iti prek gozda,« pripoveduje Ćatić (prav tam).

Nizozemski vojaki so jih v Potočarih ogradili s trakom, hodili med njimi in govorili, da tistemu, ki stopi izza traku, ne zagotavljajo varnosti, se spominja Hajra Ćatić (2015). »12. julija so med nas že prišli četniki, Nizozemcev pa nisem več videla. Četniki so ponoči odpeljali številna dekleta in jih posiljevali, odpeljali so tudi številne moške in jih pobijali na bližnjem žitnem polju, kjer zdaj stoji spominski center. Dogajale so se strašne stvari,« pripoveduje Ćatić (2015) in dodaja: »Prepoznala sem nekatere od teh srbskih vojakov. Videla sem tudi enega od sosedov, ki je za neko hišo odvedel skupino moških. Takrat sem se ravno odpravila po vodo, a sem se vrnila brez nje. Mož me je vprašal, zakaj je nisem prinesla, a mu nisem mogla povedati, kaj sem videla, torej da za hišo ubijajo ljudi.«

³⁶ Kain Hart, Laurie. 2004. Introduction: Why Read this Book? V *Good People in an Evil Time: Portraits of Complicity and Resistance in the Bosnian War*, ur. Broz, Svetlana, Ellen Elias-Bursac in Laurie Kain Hart. New York: Other Press.

Zvečer se je začela deportacija, začeli so prihajati avtobusi in kamioni, nadaljuje Čatić (2015). Te noči se z možem še ni mogla vkrcati, na vrsto za prevoz v Tuzlo sta prišla šele 13. julija (prav tam).

Ko sva prišla v bližino avtobusa, so mene poslali na eno stran, moža pa na drugo. Glede na to, da je bil moj mož še pred vojno operiran na ledvicah, med vojno pa se mu je zdravje poslabšalo, sem nekemu četniku rekla 'Kaj boste z njim, človek je bolan?', pa me je odrinil s kopitom puške, tako da sem se komaj ujela z rokami, moža pa so odvedli proti Beli hiši³⁷. Vkrcala sem se na avtobus in skozi okno gledala, kako ga peljejo proč (Čatić 2015).

Kot pripoveduje Čatić (2015), je imel njen mož s seboj imel torbo, v kateri je imel oblačila, in ki jo je moral odvreči. »Vsi, ki so imeli s seboj prtljago, so jo morali pustiti, tako da se pritličja te hiše zaradi torb, nahrbtnikov in podobnega sploh ni videlo. Takrat sem ga zadnjč videla,« (prav tam).

Ko smo videli toliko moških, ločenih v Potočarih, in toliko tistih, ki so se odpravili prek gozda, pa niso prišli v Tuzlo, nismo mogli verjeti, da so vse pobili. Na začetku smo mislili, da so nekje v taboriščih ali da so v rudnikih. Marsikaj smo mislili, ne pa, da so vse pobili. Medtem je mineval čas, mi smo jih začenjali iskati, a od vsega tega ni bilo nič. Ko so se začele odpirati masovne grobnice, pa smo se zavedeli, da so resnično vse pobili (Čatić 2015).

5.1.2 Hasan Hasanović (II)

Hasan Hasanović (II) je z družino – dvema bratoma, dvema sestrama in starši – živel v vasi Likari, nedaleč od Srebrenice (Hasanović (II) 2015). Njegova vas je bila eno od prvih, ki so bile požgane maja 1992, njegova družina pa je bila pregnana v Srebrenico (prav tam). »Enklava je, še posebej po demilitarizaciji, postala eno največjih taborišč, če ne celo največje taborišče v zgodovini,« pripoveduje Hasanović (II) (2015) in dodaja: »V Srebrenici je živele med 40.000 in 45.000 ljudi iz različnih koncev Bosne in Hercegovine. Približno 11 odstotkov je bilo Srebrničanov, vse ostalo pa so bili ljudje, ki so pobegnili iz občin Zvornik, Vlasenica, Rogatica, Bratunac itd.«

Čeprav je bilo življenje v enklavi zelo težko, saj sta vladali lakota in beda, ljudje pa so po aprilu 1993 kljub temu, da je bila Srebrenica razglašena za demilitarizirano cono, znova

³⁷ Bela hiša, kjer je bila izvedena vrsta usmrtitev muslimanskih moških, stoji nedaleč od nekdanjega oporišča Unproforja v Potočarih (Čatić 2015).

umirali pod streli ostrostrelcev, se je v Srebrenici zaljubil, se poročil in dobil sina (Hasanović (II) 2015). »Živeli smo v upanju, da bo bolje, ampak nikoli ni bilo bolje, vse do tega prekletega 11. julija, ko je postalo zares katastrofalno« (prav tam).

»Zame je bile eden najtežjih trenutkov padec Srebrenice, ko se je reka ljudi, ki sem jo lahko videl skozi okno svoje hiše, zlivala v oporišče Unproforja v Potočare. To je bilo zame težje od vsega, kar se je dogajalo doslej, saj sem vedel, da se ne bo dobro končalo. Vedel sem, da bo veliko mrtvih. Začutil sem to. Kar se je pozneje tudi potrdilo,« se spominja Hasanović (II) (prav tam). V Potočare je pospremil ženo in sina (prav tam). »Drug z drugim nisva mogla govoriti, nič si nisva mogli reči, žena je zgolj snela veržico z obeskom polmeseca in zvezde in mi jo dala, ker se je bala, da bo, če bo kdo to našel, zaradi tega obeska obsojena na smrt,« pripoveduje (prav tam).

Medtem se je razširila tudi informacija, naj vojno sposobni ne hodimo v oporišče, saj obstaja velika verjetnost, da nas bodo vse pobili. Tako je bila na koncu sprejeta odločitev, da se prebijemo prek gozda. Ni bilo še povsem odločeno, ali bomo šli proti Tuzli ali proti Kladnju, šele pozno zvečer pa je bilo odločeno, da gremo proti Tuzli. Zbrani v gozdu v vasi Šušnjari smo čakali končno odločitev, v katero smer, če sploh, naj krenemo. Dogovarjanje, ki je trajalo zelo dolgo, so ves čas spremljale granate, a zahvaljujoči nekemu čudežu ni bil ranjen nihče (Hasanović (II) 2015).

V množici več tisoč moških in nekaj žensk, ki se je sklenila peš prek gozda odpraviti proti Tuzli, je uspel najti oba brata (Hasanović (II) 2015). Začetek kolone je krenil na pot okoli druge ure ponoči, pripoveduje Hasanović (II) (prav tam). Kolona je bila zelo dolga, zato je demilitarizirano cono, torej njeno mejo, zapustil približno med pol četrto in pol peto uro zjutraj (prav tam). »Linija, ki so jo tu držale srbske sile, je bila odprta za naš prehod. Šele potem, ko smo šli prek njihove linije, so nam začeli streljati v hrbet,« pripoveduje Hasanović (II) (prav tam).

Na prvi od teh zased, pri kraju Buljim, so ubili enega od mojih bratov – Hajra, za smrt katerega pa sem izvedel šele 12. julija okoli tretje oziroma četrte ure popoldne. Izvedel sem tako, da me je eden od sosedov slučajno našel sedečega v gozdu med množico ljudi, kjer sem sedel z drugim bratom. Pristopil je in preprosto dejal 'Hasan tvoj brat Hajro je umrl'. Tako hladno je to dejal. Mislim, glede na to, da je mlad, da ga je morda kje videl zaspati, da leži ali sedi, zato sem se odločil vrniti na kraj, kjer ga je videl. Čez gozd sem se vrnil približno tri ali štiri kilometre in res sem našel svojega brata. Ne vem, kako bi vam opisal ta trenutek. Smrt sem začel dojemati kot nekdanjsa. Kaj sem mogel? Obrnil sem ga na hrbet, mu pokrtil glavo in nadaljeval pot naprej (Hasanović (II) 2015).

Pot je skupaj z ostalimi nadaljeval večinoma po stranskih poteh, po potokih, hribih, skratka gozdnih predelih, kjer niso pričakovali, da jih bo kdor koli iskal, pripoveduje Hasanović (II) (2015) in dodaja: »A to smo narobe ocenili. Prav tu so ubili največ ljudi.«

»Pri kraju Kameničko Brdo, tik pred mrakom, se je naenkrat s sosednje livade zaslišal ženski glas, ki je zavpil 'O, balije,³⁸ zdaj boste videli, kaj zmore Srbkinja!', nakar je odjeknilo pet strelav. Po tem pa je začela zemlja goreti in drhteti« (Hasanović (II) 2015). S tega kraja je pobegnil, pri tem pa izgubil brata Hasiba (prav tam). Pristal je v nekem potoku, povsod slišal glasove, a se nikomur ni upal približati (prav tam). Pred zoro se je s pomočjo potoka poskušal orientirati in dosegel kraj Kravica, kjer se je pozneje zgodil masaker. Vrnil se je hrib in v gozd ter se znašel na istem mestu, od koder je pobegnil, in kjer je po njegovi oceni umrlo med 900 in 1200 ljudi (prav tam). »Še vedno jih je nekaj kazalo znake življenja. Mislim, da na svetu ni režiserja, ki bi lahko naredil sceno takega masakra. To je nekaj neopisljivega. Odtrgane roke, noge, množica mrtvih itd.« (Hasanović (II) 2015).

Nadaljeval je pot in dosegel planino Udrč, kjer je srečal tudi druge begunce (Hasanović (II) 2015). »Srečal sem množico ljudi, že vse brez uma. Pojavljati so se namreč začele težave zaradi neprespanosti – ljudje so začeli blesti – in težave zaradi lakote, ker nihče ni imel s seboj hrane« (prav tam). Kmalu se jim je pridružila tudi skupina, v kateri je znova našel brata Hasiba. »Hodil je bos oziroma na eni nogi je imel nogavico, drugo nogo pa povsem boso. Vprašal sem ga, če ga boli, a nog sploh ni občutil, niti jim ni posvečal veliko pozornosti, njegov cilj je bil samo, da pride do vode in da se napije,« (prav tam).

14. julija smo dosegli vas Liplje, kjer nas je pričakala nova zaseda. Ljudje pravijo, da jih je tu umrlo veliko, a tega nisem videl, videl pa sem nekaj drugega: po izhodu iz Liplja, proti vasi Snagovo, sem na desni strani ob cesti videl trupla šestih ljudi, ki niso imeli glav. Niti eden. Rekli so mi, to pa sem lahko predpostavljaj tudi sam, da je bila to naša predhodnica, ljudje, ki so poznali teren in so ga šli pregledati, a so jih pri tem ujeli in ubili (Hasanović (II) 2015).

Pri prehodu s Snagovega na Crni vrh se jim je pogosto dogajalo, da so naleteli na mine (Hasanović (II) 2015). Eno od njih je sprožil tudi njegov brat ali nekdo drug, ki je bil v bližini (prav tam). Detonacija ga je vrgla v zrak, pripoveduje Hasanović (II) (prav tam), ko se je pobral pa se je vrnil po brata.

³⁸ Balija je slabšalni izraz, ki opisuje bosanske muslimane, potomce Turkov iz obdobja Otomanskega cesarstva (Urban Dictionary).

Klical sem ga po imenu, a se mi ni oglasil. Za nogo sem prijel nekega fanta, ga tresel, a se ni odzval, zato sem sklepal, da je mrtev. Prav tako drugega fanta, ki je bil živ in mi je rekel, naj ga ne prijemam in da je ranjen. Tretji osebi, za katero sem poskušal ugotoviti, ali je moj brat, sem, tipajoč, ker še ni bilo svetlo, saj sonce še ni vzšlo, roko vtaknil v trebuh. Rekel mi je 'Ranjen sem, boli me tu, kjer me držiš'. Prižgal sem vžigalnik in videl, da držim brata. Kaj sem mogel – bil je živ. V tem trenutku sem se odločil, da bom brata nosil in da ne bom odnehal (Hasanović (II) 2015).

Brata je dolgo nosil sam, ves čas po nekaj sto metrov, nato pa se je vrnil po prav tako ranjenega soseda Admira (Hasanović (II) 2015). Sčasoma so slednjega prevzeli drugi, za njegovega brata pa niso marali, saj so sklepali, da bo umrl (prav tam). To sta sklepala tudi zdravnika Fatima Dautbašić in Ilijaz Pilav, na katera sta sčasoma naletela pri enem od potokov, a sta mu rano vseeno prevezala (prav tam). Hasanovičev brat je sčasoma res umrl, vseeno pa je sklenil, da ga bo nosil naprej in da bo torej bratovo truplo prinesel v Tuzlo (prav tam).

Nisem hotel odnehati, čeprav mi je večina govorila, naj ga pokopljemo, pa bomo nato nekega dne prišli ponj. Strah me je bilo, kaj bom rekel materi, če jo v Tuzli najdem živo. Obljubil sem jim namreč, da se bo nekdo od nas vrnil živ, če pridem jaz, pa bo z mano še eden od bratov. Brata sem sicer res uspel prenesti, a na žalost mrtvega. Njegovo truplo so pozneje odpeljali na patologijo v Tuzlo, o čemer pa me niso obvestili. Po dveh mesecih in pol iskanja, sem ga našel in pokopal tu, za tem gričem, na ateističnem pokopališču³⁹ (Hasanović (II) 2015).

Po prihodu v Nezuk je šele opazil, da je ranjen tudi sam (Hasanović (II) 2015). Zdravniki, ki so ga pregledali, so odločili, da mu morajo zaradi gnojenja in infekcije odrezati obe stopali (prav tam). Previli so mu rane in ga odpeljali v improvizirano bolnišnico v šolo, od koder pa je pobegnil še pred operacijo in se lotil iskanja žene, sina in matere (prav tam).⁴⁰

5.1.3 Almasa Salihović

»Rodila sem se in živela v majhni vasi Skejići, ki je od Srebrenice oddaljena 22 kilometrov. Tam sem z družino – tremi sestrami, dvema bratoma in mamó – živela vse do leta 1993, ko nas je dosegla vojna«⁴¹ začne pripovedovati Almasa Salihović (2015). Kot doda, so zaradi spopadov že leta 1993 pobegnili proti Srebrenici, kjer so nekaj mesecev živeli pri sorodnikih,

³⁹ Pogovor je potekal v parku Slana Banja v Tuzli.

⁴⁰ Intervjuvanec večjih fizičnih posledic zaradi svoje odločitve ne občuti, opravlja delo, ki od njega zahteva fizično pripravljenost.

⁴¹ Almasin oče je umrl pred vojno.

nato pa so jih namestili v novo zgrajeno naselje Zeleni Jadar (prav tam). Tam so prebivali do leta 1994, dokler niso znova začele krožiti govornice, da so srbske sile blizu (prav tam). To jih, kot nadaljuje Almasa Salihović (2015), ni pretirano skrbelo, saj je bila Srebrenica zaščiteno območje, zato so vsi pričakovali, da jih bodo bodisi pustili pri miru bodisi premestili nekam drugam. Kljub temu se je njena družina znova odpravila v Srebrenico in tam slabim razmeram in pomanjkanju navkljub ostala nekaj mesecev (prav tam).

Na dan tako imenovanega padca Srebrenice, 11. julija 1995, se je Almasa Salihović tako kot večji del prebivalcev enklave skupaj z družino odpravila v Potočare, kjer je imel oporišče nizozemski bataljon ZN (Salihović 2015). Z mamo, bratom in dvema sestrama so se odpravili skupaj, starejši brat in starejša sestra pa sta se odpravila že pred njimi (prav tam). Ker v Potočarih zanje ni bilo več prostora v tovarnah, so ostali zunaj, tik ob zidu ene od tovarn, ki danes služijo kot spominski center (prav tam). Pripadniki nizozemskega bataljona so jih zagradili s trakom in jim naročili, naj počakajo, da bodo premeščeni na območje Tuzle ali Kladnja (prav tam). »Iskreno smo mislili, da nas bodo nizozemski vojaki zaščitili. Preprosto smo verjeli, da je svet veliko večji, in da se ne bo zgodilo nič takšnega. Nizozemski vojaki so bili zelo korektni, a se jim je jasno videlo, da so prestrašeni,« se približno dvodnevne čakanja v Potočarih spominja Almasa Salihović (2015).

Ponoči se je dogajalo marsikaj. Vojaki so hodili med nami in iskali vojno sposobne mlajše moške. Nekatero od njih so odvedli neznanu kam. Že naslednji se je med ljudmi razširila panika, saj je v Potočare prišel general Ratko Mladić. Bila sem med tisto skupino otrok, ki jim je delil čokolado. Ko tako gledate nekoga, si ne mislite, da se vam bo zgodilo kaj slabega. Še vedno se ne strelja, nihče vam nič noče, samo govori se, da bo vse v redu (Salihović 2015).

Ko so začeli prihajati avtobusi, je, tako kot ostali, k njim panično bežala tudi njena družina (Salihović 2015). »Spomnim se, da smo tekli. Ker sem bila najmlajši otrok, me je mama trdno držala pri sebi in me vlekla za seboj. Vkrkali smo se pri zadnjih vratih. Mama je mlajšega brata potisnila pod sedež in nanj naložila kup oblačil. Bili smo veseli, ker smo šli naprej in ker ni bilo več te panike,« pripoveduje Almasa Salihović (prav tam). Na cesti proti Bratuncu so srečevali srbske civiliste, ki so jih obmetavali s kamenjem, jim kazali grde geste in grimase, dodaja (prav tam).

Naš avtobus so zaustavili samo enkrat, skozi zadnja vrata pa je vstopil izredno obilen moški z dolgo brado. Na sebi ni imel majice, ampak samo vojaške hlače. V eni roki je držal ogromen vojaški nož, v drugi pa avtomatsko puško. Začel je ihtavo govoriti, naj mu damo ves denar,

vse zlato, srebro, vse dragocenosti, ki jih imamo pri sebi, saj nas bodo pri izhodu iz avtobusa pri Kladnju preiskali in če bodo pri nas našli nakit ali denar, nam bomo odsekali del telesa. Vpil je, govoril, naj mu damo vse, preklinjal ... V takem trenutku ne razmišljate, kdo je okoli vas, s kom ste ... Vstala sem s sedeža, pri sebi sem imela lutko, ki je imela, se mi zdi, samo eno oko, in nekega majhnega konjička /.../ Torej vstala sem, noge so se mi tresle in začela sem govoriti: 'Jaz imam samo lutko. Hočeš mojo lutko? Nimam nič drugega'. Jokala sem in ponavljala samo to, mama pa mi je govorila 'Sedi Almasa, sedi'. Vendar pa ne slišite čisto nič, občutite zgolj neverjeten strah, ki ga nisem doživela nikoli več. Potem je voznik avtobusa vstal s sedeža in nekaj grdega zabrusil temu vojaku ter mu rekel 'Nehaj, prosim te, in pojdi ven' (Salihović 2015).

Na poti do Kladnja jih nato niso več ustavili (Salihović 2015). Ko so začeli prihajati novi begunci, so stekli proti avtobusom (prav tam). »Spomnim se, da sem zagledala sestro Fatimo. Mama jo je vprašala, kje je Abdulah,⁴² ona pa je samo jokala in odgovorila, da so ga pri vstopu na avtobus zadržali. Mama se je takrat onesvestila« (prav tam).

Kot pravi Almasa Salihović (2015), so sprva upali, da bo Abdulah prišel pozneje prek gozda;⁴³ nato so bili vrsto let prepričani, da je v katerem od taborišč in da bo izmenjan, ko so se začela odkrivati množična grobišča, pa so se začeli bati. Leta 2008 je prejela klic iz Inštituta za pogrešane osebe iz Tuzle – njenega brata so našli v sekundarni masovni grobnici v bližini Zvornika (prav tam). Našli so sicer le 30 odstotkov ostankov njegovega telesa, kljub temu pa se je družina po razmisleku odločila, da ga v spominskem centru v Potočarih pokoplje še isto leto (prav tam). »Mi smo sicer hoteli počakati, da bi našli še kakšen del njegovega telesa, ampak, kot so nam pojasnili, je to zelo težko, ker gre za sekundarne množične grobnice. Kar je izgubljenega od teh kosti, morda nikoli ne bomo našli,« doda Almasa Salihović (prav tam).

5.2 Analiza treh elementov sprave

V tem poglavju se osredotočam na življenje v Srebrenici danes in poskušam odgovoriti na **drugo raziskovalno vprašanje**: *Kako poteka proces pokonfliktne sprave v Srebrenici?* Odgovor na to vprašanje iščem s pomočjo zgoraj omenjenih in opredeljenih kriterijev pokonfliktne sprave, kot jih definira Montville (v Lerche 2000); in sicer priznanje krivde z vidika žrtev in prič, kesanje storilcev in oproščenje žrtev. Pri tem znova smiselno kombiniram več raziskovalnih metod: analizo in interpretacijo sekundarnih virov ter analizo primarnih

⁴² Najstarejši Almasin brat.

⁴³ Kot so prihajali »udeleženci« tako imenovanega marša smrti.

virov, torej lastnih izvedenih intervjujev s pričami in sorodniki žrtev srebreniškega genocida – Hajro Ćatić, Muhamedom Durakovićem, Muniro Hadžić, Hasanom Hasanovićem (I), Hasanom Hasanovićem (II), Azirom Osmanovićem in Almaso Salihović.

Za lažjo analizo akterje, vključene v element priznanje krivde, definiram kot storilce, opazovalce, ki pri dejanju sicer niso sodelovali, a ga prav tako niso preprečili, in vodstvo Republike Srbske. Podobno definiram tudi akterje, vključene v element kesanja, in sicer kot storilce, opazovalce, vodstvo Republike Srbske in državo Republiko Srbijo. Primarno se v primeru genocida v Srebrenici ukvarjam z oproščanjem žensk, ki so v genocidu izgubile svoje sorodnike, in moških, ki so preživel, pri tem pa prav tako izgubili svoje bližnje in prijatelje.

5.2.1 Analiza elementa priznanje krivde

Priznanje krivde je ena od ključnih preprek, ki poleg povojne travme in dejstva, da je tisoče žrtev še vedno pogrešanih, ovira spravo v BIH (Clark 2010a, 345). Nekateri Srbi namreč še vedno vztrajajo, da to, kar se je zgodilo v tem vzhodnobosanskem mestu, ni bil genocid, saj da so bili med ubitimi le moški, ne pa tudi ženske in otroci; da so bili med ubitimi le vojaki in ne civilisti; in da je bilo mrtvih veliko manj, kot trdijo bosanski muslimani (Clark 2011, 248). Na to opozarjajo tudi priče, s katerimi sem se pogovarjala, med njimi Hasan Hasanović (I), kustos v Spominskem centru v Potočarih in eden od moških, ki so genocid v Srebrenici preživel tako, da so se podali na tako imenovani marš smrti (Hasanović (I) 2015). »V Srebrenici med srbskim prebivalstvom velja kultura molka, kultura zanikanja in poskusi ustvarjanja ravnotežja. Da bi se začel proces sprave, je treba spoštovati žrtve, genocid je treba priznati, povedati zgodbo o njem in je ne zmanjševati,« pravi Hasanović (I) (prav tam).

Genevieve Parent zapiše (2016, 39), da genocid običajno zanikajo storilci, njihovi nasledniki ali pa posamezniki, ki podpirajo storilce pri njihovi nameri, da bi potvorili resnico ali znova preganjali žrtve. Parent se pri definiciji zanikanja opre na definicijo Stanleyja Cohena (2010, 40), ki je zanikanje opisal kot: 1) nezavedni proces ali obrambni mehanizem, ki blokira nezamisljive in nesprejemljive informacije, da bi jim preprečil, da se zasedrajo v zavedanje; in 2) kot zavestno in načrtno izbiro ignoriranja realnosti ali dejstev, ki so v nasprotju z udobjem, koristni, nameni ali potrebami. Obstajajo tri vrste zanikanja: dobessedno, interpretativno in implikativno (Cohen v Parent 2016, 40). Pri prvem gre za zanikanje v slogu »nič se ni

zgodilo« oziroma »pokola ni bilo« (prav tam). Pri interpretativnem zanikanju dejstva niso zanikana, ampak se jim pripiše drugačen pomen, denimo »kolateralne žrtve« (prav tam). Pri implikativnem zanikanju pa gre za zmanjševanje pomena implikacij, denimo »Ti poboji nimajo nič opraviti z mano« (prav tam). K vsakemu od teh vrst zanikanja sodi psihološki status: prvo, torej dobesedno zanikanje, je lahko manifestacija dejanskega neznanja, namerni pobeg od neznosne resničnosti ali pa preračunana laž; interpretativno zanikanje je mogoče povezati z nezmožnostjo razumevanja pomena dejstev, željo po izogitvi družbeni marginalizaciji ali pa kazenski odgovornosti; implikativno zanikanje pa vključuje raven iskrenosti (prav tam).

Zanikanje ima izredno negativen vpliv na vse vpletene, še posebej na žrtve in njihove otroke (Parent 2016, 54). Zanikanje genocida preseže manipulacijo, nasprotovane in reinterpreteracijo zgodovinskih dejstev – znova namreč oblikuje pogoje, v katerih se lahko zgodijo novi zločini (prav tam). Na ta vidik je opozorila tudi ena od prič, s katerimi sem se pogovarjala, in sicer Muhamed Duraković, ki je, tako kot oba Hasanovića, genocid v Srebrenici preživel tako, da se je pridružil maršu smrti, čeprav Tuzle ni dosegel, ampak se je z manjšo skupino ljudi po tem, ko so padli v eno od zased, obrnil najprej nazaj proti Srebrenici, nato pa proti Žepi (Duraković 2015). Kot je dejal v pogovoru (prav tam), o Srebrenici ne govori za to, da bi podpihal sovraštvo ali pozival k maščevanju, ampak da bi na tem primeru pokazal, kako lahko slabi politiki in slabe politike, ustvarijo vzdušje za zločin, za genocid. »Nihče in nobena država ni imuna na to, da bodisi zakrivi genocid bodisi postane njegova žrtev,« pravi Duraković (prav tam).

Priznavanje mora izključevati kognitivne strategije kot so racionalizacija, kontekstualizacija, dekonstrukcija in ali upravičevanje; poleg tega pa ne bi smelo na novo prizadeti žrtev, ampak bi jim moralo omogočiti, da – kolikor je to mogoče – dosežejo določeno raven normalnosti (Parent 2016, 51). Priložnosti za priznavanje krivde sicer ni malo – med njimi so denimo sodni pregoni, komemoracije, izobraževalni sistem, nadomestilo in opravičilo –, a so v BIH redko uporabljene (Parent 2016, 51–52).

To potrjuje tudi več prič, s katerimi sem se pogovarjala. »Tisti, ki so zakrivali genocid v Srebrenici, ga še danes zanikajo in ga poskušajo na vse načine zmanjševati. Zmanjševati poskušajo celo sodbe Mednarodnega kazenskega sodišča v Haagu,« opozarja Azir

Osmanović, kustos v Spominskem centru v Potočarih (Osmanović 2015). Podobnega mnenja je tudi Muhamed Duraković (2015), eden od sogovornikov, ki je prav tako preživel marš smrti.

Celoten sistem ljudi, politikov, zanika genocid v Srebrenici. A tega, kar je bilo dokazano z dejstvi, na tisoče dokazov, ki so bili predstavljeni na sojenjih generalu Krstiću ali nekemu drugemu generalu, ki je sodeloval pri genocidu v Srebrenici, ne bi smel zanikati nihče. Te obsodbe niso sprejeli Bošnjaki ali nekdo v Sarajevu, to odločitev je sprejelo Mednarodno kazensko sodišče za zločine, storjene na območju nekdanje Jugoslavije. Toda če imate politika, ki je predsednik Republike Srbske, in ki aktivno zanika genocid v Srebrenici,⁴⁴ mislim, da še nismo v fazi sprave (Duraković 2015).

Tudi Azir Osmanović opozarja (2015), da genocid v Srebrenici zanika celoten politični vrh v Republiki Srbski.

Pred nekaj dnevi je sem prišel predsednik entitete Republike Srbske Milorad Dodik⁴⁵, ki je med obiskom Spominskega centra dejal, da se tu ni zgodil genocid, ampak zločin. Na tak način političen vrh še naprej zanika genocid, prav tako pa ga zanikajo običajni ljudje. Ne morete najti veliko ljudi srbske nacionalnosti, ki bodo rekli, da se je v Srebrenici zgodil genocid (Osmanović 2015).

A kot pravi Duraković (2015), se to zdaj spreminja, vse več ljudi srbske narodnosti namreč hoče govoriti o Srebrenici in ugotoviti, kaj se je zgodilo.

Priznavanje krivde ima sicer vrsto koristnih funkcij, in sicer: 1) postavlja temelje za koherentno pripoved o vzrokih, dejanjih in posledicah vojne; in 2) pojasni, kdo so žrtve in kdo storilci ter poimenuje nasprotni strani (Parent 2016, 51). Še posebej velikega pomena je za žrtve ter predstavlja enega od temeljev vzdržnega in dolgotrajnega miru v primerih hudih kršitev človekovih pravic (prav tam). Priznavanje krivde pomeni besedno ali vedenjsko dejanje (Parent 2016, 55). Gre za transformacijo percepcije dogodkov, premik od znanja k priznavanju, od izpostavljenosti dogodkom do razumevanja (prav tam). Prav tako gre za premik v odgovornosti, in to ne le storilcev, ampak tudi opazovalcev – dokler nekdo nima informacij o dogajanju, ni moralno odgovoren, ker ni ukrepal oziroma ukrepala, ko pa to znanje pridobi, pa ukrepanje postane ena od možnosti (prav tam).

⁴⁴ Milorad Dodik.

⁴⁵ Pogovor je potekal maja 2015 v Spominskem centru v Potočarih.

Na opazovalce oziroma priče genocida iz druge etnične skupine v kontekstu krivde pa se naveže tudi priča Hasan Hasanović (II). Kot pravi (Hasanović (II) 2015), ne misli, da je kriv celoten narod, ampak da so krivi posamezniki. »Ti posamezniki naj bodisi dokažejo, da niso krivi, a pogosto se dokazuje nasprotno. A ljudi nimam za krive, dokler jim ne dokažejo krivde« (Hasanović 2015).

Na podlagi analize tako sklepam, da je element priznavanje krivde pomemben element pokonfliktne sprave v Srebrenici, ki pa še vedno ni izpolnjen. Ne le, da se krivda ne priznava, ampak se, na kar opozarjajo priče, pogosto zanika celo genocid sam.

5.2.2 Analiza elementa kesanje storilcev

Ugotavljam, da je za razliko do elementa priznavanje krivde, ki je, kot je mogoče soditi po odgovorih prič in sorodnikov žrtev srebreniškega genocida, pomemben, pa čeravno še neizpolnjen element sprave, elementu kesanje storilcev namenjene veliko manj pozornosti. Kot ponazarjam v nadaljevanju, ga omenjajo le redke priče, s katerimi sem se pogovarjala, pa še te mnogokrat zgolj posredno.

Posredno tako pomen kesanja izpostavi priča Muhamed Duraković (2015), ko govori o tem, kako pomembno bi bilo opravičilo za srebreniški genocid.

Glede na to, da se je zlo leta 1991 po nekdanji Jugoslaviji začelo širiti iz Beograda, mislim, da mora tudi zdravilo priti iz Beograda. Politiki morajo biti zgled. Nekdo mora priti v Potočare, poklekniti in izraziti svojo iskreno sočutje z žrtvami. Ni na meni, da odločim, kdo iz srbskega naroda bo to. Ta oseba mora sama sebe prepoznati in imeti kapaciteto, da to stori, saj to ne bo niti malo enostavno (Duraković 2015).

Marca 2010 je srbski parlament sicer izdal opravičilo za Srebrenico, vseeno pa se je v resoluciji izognil uporabi besede genocid (Clark 2011, 249). Kljub temu so skrajno desni politiki opravičilo označili za sramotno (prav tam). Premier Republike Srbske Milorad Dodik je resolucijo označil za nepotrebno in napovedal, da si bo prizadeval za sprejetje deklaracije, ki bo obsodila genocidna dejanja nad Srbi, storjena med drugo svetovno vojno na Hrvaškem (prav tam). Clark ob tem ugotavlja (2011, 249): »Dokler se balkanski politiki nočejo iskreno soočiti s preteklostjo in priznati zločine, ki so jih zakrivali pripadniki njihove etnične skupine, bo najverjetneje trajalo tudi zanikanje na nižjih ravneh.«

Genocid se zdi v svoji destruktivnosti neskončen (Grand 2015). Grozodejstva prevzamejo duše in življenja, uničijo čas, družbene vezi, zgodovino in kulturo (prav tam). Ker pa se pogosto zgodi, da množično nasilje najhujše prizadene in vpliva na življenja običajnih ljudi, je njihov pogled še posebej pomemben (Clark 2012, 58). A kot je pokazala analiza, moji sogovorniki, torej sorodniki žrtev in priče srebreniškega genocida, menijo, da akterji, vključeni v element kesanja, tega ne izražajo. Namesto tega v Srebrenici prevladujeta prej omenjena kultura molka in zanikanje. Poleg tega tudi sogovorniki sami elementu kesanje storilcev ne posvečajo veliko pozornosti, ampak so bolj osredotočeni na nekatere druge elemente sprave, ki sicer ne sodijo v Montvillovo definicijo elementov pokonfliktne sprave – priznanje krivde z vidika žrtev in prič, kesanje storilcev in oproščenje žrtev –, so se pa med analizo izkazali za pomembne.

5.2.3 Analiza elementa oproščanje žrtev

Primarno se v primeru genocida v Srebrenici ukvarjam z oproščanjem žensk, ki so v genocidu izgubile svoje sorodnike, in moških, ki so preživel, pri tem pa prav tako izgubili svoje bližnje. Analiza pokaže, da je tudi elementu oproščanje žrtev namenjene veliko manj pozornosti kot elementu priznavanje krivde, in celo še manj kot elementu kesanje storilcev. Priče, s katerimi sem se pogovarjala, ne govorijo o oproščanju oziroma ga sploh ne omenijo; še najbližje temu je po moji oceni, kadar govorijo o sobivanju. »S tistimi, za katere vem, da niso sodelovali pri genocidu, se pogovarjam, a vsi moški so najverjetneje sodelovali. Toda razmere so takšne, da če potrebuješ mojstra, na primer električarja ali vodovodarja, naših moških ni in moraš poklicati njih,« ga opiše Hajra Čatić (2015). O sobivanju oziroma sodelovanju s pripadniki drugih etničnih skupnosti pripoveduje tudi Hasanović (II). »Z ljudmi drugih nacionalnosti normalno sodelujem. Nikoli jih nisem užalil, niti ne mislim, da so oni krivi za dogodke,« pravi (Hasanović (II) 2015).

Da v domači vasi Skejići, kamor se je njena družina vrnila po več letih, živi mirno, pravi tudi Almasa Salihović (2015). »V vasi nikoli nismo imeli težav, nihče nam ni grozil ali nas prestrašil,« pravi (prav tam).

Mladi, ki si želijo izobrazbe – večina pa jih je zdaj takšnih –, razmišljajo drugače. Veliko je sicer mladih, ki jim z lahkoto zamažejo oči, saj nočejo izvedeti resnice, vseeno pa starejše

generacije, ki so sodelovale v vojni, nimajo več takšnega vpliva in jim ne morejo več oprati možganov. /.../ Verjamem, da mlajše, izobražene generacije vedo, kaj se je zgodilo. Mislim, da je to lepo in da se razmere med mladimi v Srebrenici zdaj popravljajo. Prihaja sicer do preprirov, toda zaradi drugih razlogov, ne zaradi preteklosti. To se vse bolj pušča za seboj (Salihović 2015).

Almasa Salihović dodaja, da strahu ne občuti (2015). »Mnogi ga občutijo, a jaz (postane ob pripovedovanju). Zavedate se, da če se bo nekaj zgodilo, se bo,« zaključuje (prav tam).

Analiza pogovorov s sorodniki in pričami srebreniškega genocida je torej pokazala, da je prvi od trojice elementov pokonfliktne sprave, ki jih definira Montville, torej priznanje krivde, pomemben tako s stališča žrtev srebreniškega genocida, ki priznanje od odgovornih pričakujejo, kot tudi s stališča nasprotne strani, ki, kot so pokazali pogovori, krivdo bodisi zanika bodisi o zločinu sploh ne govori. Za razliko od tega je elementu kesanje storilcev namenjene veliko manj pozornosti, čeprav se ta element do določene meje povezuje s prvim elementom, pa čeprav posredno v smislu opravičila odgovornih. Kot je zapisano zgoraj, ugotavljam, da priče, s katerimi sem se pogovarjala, elementu oprostjanje ne posvečajo veliko pozornosti oziroma ga sploh ne omenjajo. Namesto tega so veliko bolj osredotočene na nekatere druge elemente sprave, ki jih Montvillova definicija ne zajame, so se pa med pogovori izkazali za pomembne, in sicer so to iskanje pogršanih, prebolevanje travme in odkrivanje resnice, izgradnja zaupanja in pravičnost. Tem elementom se posvečam v podpoglavju 5.2.4.

5.2.4 Diskusija o ugotovitvah glede izvajanja elementov sprave v BIH

V tem podpoglavju soočam zgoraj omenjene in nekatere druge izsledke empirične raziskave s teorijo o pokonfliktni spravi. Najprej razdelam element iskanje pogršanih, ki so ga kot izredno pomembnega, če ne celo ključnega, izpostavile priče, s katerimi sem se pogovarjala. V nadaljevanju pozornost namenjam premagovanju travme in temu, kako lahko pri tem pomaga odkrivanje resnice. Zatem v kontekstu pokonfliktne sprave osvetlim še elementa pravičnost in zaupanje. Na koncu za lažje razumevanje elemente, ki so se skozi raziskavo pokazali kot pomembni za razumevanje sprave v Srebrenici, ponazorim s shemo (Skica 5.1).

Razprave o spravi se pogosto začnejo od zgoraj navzdol in se torej osredotočajo na tako imenovano makro raven – pravičnost, gospodarstvo, obnovo, varnost in nujnost

institucionalnih reform (Halpern in Weinstein v Clark 2010b, 434). Tako imenovani mikro ravni pa je posledično namenjene precej manj pozornosti (Clark 2010b, 434). A prav znotraj vsakdanjega življenja in vsakodnevnih interakcij je najti nekaj največjih preprek za spravo (prav tam). Presenetljivo slabo je denimo raziskano vprašanje pogrešanih, še bolj presenetljivo pa je, da je še slabše raziskano razmerje med pogrešanimi in spravo oziroma bolje rečeno o vplivu prvega na drugo (Clark 2010b, 429). Nekateri avtorji sicer na povezavo opozarjajo in celo poudarjajo, da je prav reševanje vprašanja pogrešanih ena najmočnejših preprek celjenja, sprave in vnovične izgradnje družbe (prav tam).

Matere Srebrenice vsak mesec – na 11. dan v mesecu, kar sovpada z 11. julijem 1995, ko je padla Srebrenica – s shodom v Tuzli že vrsto let opominjajo na pobite in pogrešane med genocidom, ki se je zgodil v tej enklavi (Clark 2010b; Jaklič 2015b). Zanje in za ostale člane družin pogrešanih pomena najdbe posmrtnih ostankov pogrešanih ni mogoče dovolj poudariti (Clark 2010b, 430). Če sorodniki pogrešanega ne najdejo trupla, ki bi ga lahko pokopali, morda ne morejo sprejeti dejstva, da je njihov bližnji zares mrtev (Clark 2010b, 430). To pomeni, da morda ne morejo žalovati, kar posledično pomeni, da lahko ostanejo v preteklosti (prav tam). S tem se strinja Munira Hadžić, ustanoviteljica in direktorica nevladne organizacije Bosfam, ki pravi (2015): »Ženske iz Srebrenice še vedno iščejo svoje pogrešane. Nekatere so posmrtno ostanke svojih sorodnikov našle in jih pokopale v Potočarih, nekatere jih še vedno iščejo. Prepričana sem, da bodo do konca ostale s pogrešanimi.«

Kot pravi ICRC, družine in skupnosti, ki ne vedo, če so njihovi bližnji živi ali mrtvi, ne morejo preboleti nasilnih dogodkov, ki so njihova življenja obrnili na glavo (Clark 2010b, 430). To potrjujejo tudi besede Hajre Ćatić (2015):

Moža sem našla in pokopala leta 2005, še vedno pa iščem posmrtno ostanke sina. /.../ Upam, da najdejo vsaj eno njegovo kost. Najhuje mi je, ko se približuje 11. julij. Vsako leto mislim, da bom ga bom pokopala, pa je minilo že 20 let, jaz pa še vedno nisem našla sinovih posmrtnih ostankov. Zdi se mi, da živim samo še za ta dan, da ga pokopljem, da izvem, kaj se je zgodilo. Storilci pa zanikajo, da je bilo ubitih toliko ljudi in trdijo, da sorodniki lažemo. Če sinu ne bom postavila spomenika, bodo rekli celo, da ga nikoli nisem imela.

Na pomen iskanja in odkrivanja grobov ter identifikacije žrtev opozarja večina mojih sogovornikov. »Treba je odkriti množična grobišča, da se celotna zgodba lahko zaključi,« tako pravi Hasan Hasanović (I) (2015), drugi Hasan Hasanović (II) pa pojasnjuje (2015):

Informacija, da so nekoga našli, sorodnike najverjetneje najprej 'zadane' tako, kot je moja mati, ko sem ji povedal, da so našli brata Hajra. Ko sem materi sporočil, da so ga našli, se je počutila, kot da je umrl tisti dan. Ves čas je namreč upala, da se bo od nekje vrnil živ. Negotovost za sorodnike je velika, ker se te grobnice odpirajo prepočasi, ker se ljudje, priče, ki vedo, prepočasi 'zbujajo' in povedo, kje je kakšna grobnica. Po drugi strani pa so družine tako vesele, ko jim sporočijo, da so našli posmrtno ostanke. Vesele so, ker bodo vedele, kje je sorodnik pokopan, ker bodo lahko obiskale njegov grob.

A tudi identifikacija žrtev se pogosto izkaže za zahtevno nalogo (Clark 2010b, 427). Prvi razlog za to je dejstvo, da so žrtvam pred smrtjo pogosto odstranili osebne dokumente, kar je bil še posebej pogost pojav v Srebrenici (prav tam). Drugi razlog za to pa je veliko število sekundarnih grobnic, kar je prav tako še posebej značilno za območje Srebrenice (prav tam). Kljub tem oviram pa je napredek viden iz leta v leto in tisoče žrtev je že bilo identificiranih, pri čemer gre levji delež pripisati ICMP; ustanovljeni leta 1996 na pobudo tedanjega ameriškega predsednika Billa Clintona (prav tam). Na pobudo ICMP je bil v BIH leta 2008 osnovan tudi Inštitut za pogrešane (MPI) z nalogo, da BIH zagotovi mehanizem za reševanje vprašanja pogrešanih kot posledice vojne v BIH, ne glede na njihovo etnično, versko ali nacionalno pripadnost (Clark 2010b, 428). Mednarodne organizacije, kot sta ICMP in ICRC, si v BIH prizadevajo, da bi našle in identificirale pogrešane, a več bi morala narediti tudi država sama (Clark 2010b, 435). Pri tem bi se morali politiki in državne oblasti osredotočiti na človeškost žrtev, ne na njihovo etnično pripadnost; mednarodna skupnost pa bi morala odločneje pritisniti na BIH, da naj reši vprašanje pogrešanih (Clark 2010b, 436). A kot opozarja Amor Mašović, direktor Inštituta za pogrešane osebe v BIH (2015), je to »morda naloga brez srečnega konca, saj verjetno vseh pogrešanih ne bomo našli.« »Prekletstvo tega, kar delam je, da čeprav narediš vse, kar je v tvoji moči, bo vedno nekje nekdo, ki bo rekel 'Hvala, ker to delate, ampak mojega sina še vedno ni'. To te preganja. Najmanj 7000 ljudi še niso našli, štirikrat toliko sorodnikov pa se vsak dan zbudi z mislijo na to« (Mašović 2015).

Spoprijemanje z zapuščino vojnih zločinov in kršitev človekovih pravic je običajen pojav v pokonfliktni družbi, kar še posebej drži za države Zahodnega Balkana (Blondel in Petričušić 2012, 1). Tu je desetletje uničujočih konfliktov za seboj pustilo ne le izgubo in opustošenje, ampak tudi nepredvideno raven travmatiziranega prebivalstva na vseh straneh konflikta (Sisson v Blondel in Petričušić 2012, 1). Nasilje in konflikt namreč ne vključujeta le izgube človeških življenj (Bar-Tal v Adonis in Naidu 2007, 6), ampak tudi veliko trpljenje, ponižanje in travmo (Herman v Adonis in Naidu 2007, 6).

Spomini na nerazrešeno travmo se pogosto ohranjajo skozi zgodbe, ki se prenašajo znotraj družine in širše skupnosti. Ti spomini še naprej vplivajo na generacije, četudi ta ni neposredno izkusila določenega travmatičnega dogodka. Ti 'prejeti' spomini oblikujejo identitete, pa tudi napajajo negativne percepcije in stereotipe o drugačnosti, pogosto zavirajo proces sprave in ohranjajo občutke o nenehni viktimizaciji (Adonis in Naidu 2007, 4).

Vse to se pogosto zapiše v kolektivni spomin in je kot tako osnova za kulturo nasilja (Herman v Adonis in Naidu 2007, 6). Dolgotrajnost trdovratnih konfliktov omogoča nastanek predsodkov, nezaupanja, sovraštva in sovražnosti, kar prav tako igra pomembno vlogo pri izgradnji kolektivnega spomina, in sicer se na eni strani poudarja odgovornost drugega za izbruh konflikta, za nasilje in zločine; na drugi strani pa samo-opravičevanje, povečevanje in viktimizacijo (prav tam). Ta kolektivni spomin se institucionalizira in ohranja znotraj skupin v konfliktu, nato pa se prenaša na nove generacije (prav tam).

Za prebolevanje (*working-through*) trdovratnih konfliktov oziroma učenje, kako živeti z bolečo preteklostjo bolje, kot se je živelo doslej, se lahko sicer uporabi pripovedovanje zgodb, kar v bistvu pomeni, da se lahko ljudje, ki so prestali travmatične izkušnje, naučijo živeti s temi bolečimi dogodki, pri tem pa razvijejo sposobnost, da poslušajo bolečino 'drugega' (Bar-On in Kassem 2004, 289–290). Če se to ne zgodi oziroma če se tega ne naredi, lahko potlačena vsebina še naprej vpliva na čustva, odnose in vedenje (Novey v Bar-On in Kassem 2004, 290).

Pripovedovanje zgodb med skupinami, vpetimi v prebolevanje trdovratnih konfliktov, je transformativni proces, ki ima potencial privedi do izgradnje odnosa med skupinami (Bar-On in Kassem 2004, 304). Pričevanja sicer ne bodo ustavila naslednjega genocida, ne bodo pozdravila izkušnje množične travme in prav tako ne bodo služila pokori (Reis 2015, 345), sa neposredna travma namreč ne more biti zaceljena, lahko pa se zamejijo ali spremenijo njeni odmevi v naslednjih generacijah, pa čeprav je to nemalokrat Siziŕovo delo (prav tam). A pripovedovanje zgodb je zgolj prvi korak, kajti za spravo na širši ravni so potrebni večja dejanja medskupinskega prepoznavanja, med drugim simbolična dejanja prevzemanja odgovornosti in oproščanje (Bar-On in Kassem 2004, 304). Kljub temu je metoda v tem kontekstu, torej kot metoda za doseganje sprave, obetavna za reševanje dolgotrajnih konfliktov (prav tam). Če želijo skupine, ki so bile vpete v trdovratne konflikte, doseči nekakšno raven sprave, morajo namreč z medskupinskim delovanjem reševati svojo bolečino in jezo, povezano s preteklostjo (Bar-On in Kassem 2004, 290). Te sicer ne bi smeli poskušati

pozabiti ali pa se je enkrat za vselej znebiti, ampak da bi morali poiskati nove načine, kako z njo živeti – načine, ki so bolj zavestni, manj grozeči in manj samodestruktivni (Bar-On in Kassem 2004, 293). To enostavno ponazori primer holokavsta, ki se ga ne da izničiti, lahko pa se z zavestnim postopkom prebolevanja ublaži negativne posledice, ki jih ima za potomce preživelih (prav tam). Za travmatizirano osebo se namreč travma nadaljuje še dolgo po tem, ko je 'originalni dogodek' mimo, zato se mora travmatizirana oseba, če hoče povzeti izkušnjo, premakniti s stališča žrtve travme k oddaljenemu pripovedovalcu preteklih dogodkov (Knopp v Reis 2015, 334).

Podobno o svoji izkušnji razmišlja Muhamed Duraković, ki pravi (2015):

Mislim, da se ljudje, ki preživijo travmo, s tem spoprijemajo na dva načina. Nekateri o tem ves čas govorijo, drugi pa poskušajo to izkušnjo globoko zakopati in jo nadomestiti z drugimi, bolj pozitivnimi izkušnjami. Meni je bilo o tem vrsto let težko govoriti. Izšel sem iz te zgodbe, se posvetil šoli in karieri ter se nekaj let skorajda nisem ukvarjal s Srebrenico, niti nisem o njej govoril. Po povratku v Bosno pred desetimi leti pa sem se lotil nekaterih projektov, ki mi pomagajo, da se soočam s to travmo, denimo marša miru.⁴⁶

Duraković še dodaja (2015): »Za ljudi, ki so preživeli neko travmo, je zelo pomembno, da najdejo način, kako se s tem soočiti. To namreč ni nekaj, kar lahko zaključite, pozabite ali se tega znebite. Življenja vseh, ki smo preživeli Srebrenico, so prepojena s tem. Obstaja delitev na življenje pred Srebrenico in življenje po njej.« Vsak dan denimo s to izkušnjo živi tudi Hasan Hasanović (II). »Še danes vsak večer, ko grem spat in zaprem oči, pred seboj vidim Srebrenico, prav marš smrti. Zjutraj, ko se zbudim, ob prvi kavi se spomnim Srebrenice. Mislim, da bo tako vse življenje. Morda je to neke vrste posttravmatski sindrom, a na nek način mislim, da je to dobro. Zaradi tega ne bom pozabil, kaj se je zgodilo« (Hasanović (II) 2015).

Travma pa ne vpliva le na posameznika, ampak močno vpliva tudi na postopek sprave (Clark 2010b, 431). Ljudje, ki so travmatizirani, se le s težavo odprejo drugim ljudem, kar pa je po mnenju številnih avtorjev – Clark denimo navaja Halperna in Weinsteina, Amstutza in Rigbyja – eden od predpogojev za spravo, definirano kot popravilo in obnovo odnosov (prav tam). Travma je tako lahko resna ovira za proces sprave (prav tam).

⁴⁶ Približno 100 kilometrov dolg pohod od Nezuka pri Tuzli do Srebrenice, ki poteka julija, v spomin na marš smrti (Marš mira 2017).

Posebej problematični so občutki krivde, ki so ena od manifestacij travme (Clark 2010b, 431). Preden se oseba spravi z drugimi, se mora namreč spraviti sama s sabo (prav tam). Sprava je tudi proces sprejemanja drugih, čeprav pa lahko travma žrtvam prepreči, da bi sprejele ali priznale trpljenje drugih, prav priznavanje trpljenja drugih pa je, kot opozarjajo številni raziskovalci, denimo Jeong in Kriesberg, ključna komponenta sprave (Clark 2010b, 431–432). Spominjanje in pripovedovanje resnice o grozljivih dogodkih je tako predpogoj tako za vnovično vzpostavitev družbenega reda kot za celjenje ran posameznih žrtev (Herman v Clark 2011, 247), a po drugi strani je tak pogled preveč enostaven, saj ne upošteva kompleksnih polemik, povezanih s konceptom resnice v številnih pokonfliktnih družbah (Clark 2011, 247).

Resnica je včasih razumljena kot enostaven in nezapleten proces, transparenten pojem, jasen vsem, ki so vpleteni ali jih zanimajo zlorabe iz preteklosti. A realnost je, da lahko trči več različnih verzij resnice. V BIH na primer, obstajajo tri etnične različice resnice – bosanskih Srbov, bosanskih muslimanov in bosanskih Hrvatov –, ki se običajno ne strinjajo o tem, kaj se je zgodilo med triletno vojno v državi, kdo je bil agresor in kdo so bile glavne žrtve. ICTY, ki obstaja od leta 1993, lahko pomaga ugotoviti dejstva o dogajanju, a ključno je, kako različne skupnosti razumejo in se soočijo s temi dejstvi. Skratka, dejstva sama ne bodo pomagala oblikovati skupne preteklosti (Clark 2011, 248).

Muhamed Duraković meni podobno (2015): »Za kakršno koli spravo je treba ugotoviti dejstva. Ne bom rekel resnico, ker imamo v BIH tri različne resnice – vsak narod eno. Najti moramo zgodovinsko neoporečna dejstva, šele nato pa moramo skozi proces iskanja pravice in kaznovanja tistih, ki so zakrivili zločine, ne glede na to, na kateri strani so bili.«

Pripovedovanje resnice igra eno ključnih vlog v procesu pokonfliktne sprave po vsem svetu (Brounéus 2010, 408). Brez pripovedovanja resnice lahko namreč žerjavica včerajšnjih konfliktov postane ogenj jutri obnovljenega konflikta (Bassiouni v Clark 2011, 253). Pripovedovanje resnice lahko služi kot ključni element izgradnje miru, saj oblikuje prostor za nacionalno razpravo, po kateri nihče ne more reči »Nisem vedek« ali zanikati resničnosti tega, kar se je dogajalo (Villa-Vicencio v Brounéus 2010, 408–409). V želji, da bi našli ravnotežje med resnico, pravico in spravo, so bile vzpostavljene tako imenovane komisije resnice, ki so prav tako postale ključni del izgradnje miru (Brounéus 2010, 408). Med drugim postavljajo tudi protiutež tako imenovani kulturi molka, ki se lahko po grozodejstvih razširi med skupino storilcev (Dimitrijevic v Brounéus 2010, 409). Poleg tega naj bi komisije za ugotavljanje resnice in dosego sprave služile kot protiutež kazenskimi pregonom, pri katerih je v fokusu

storilec, ne žrtev, čeprav pa je to prepričanje le malokdaj podprto z empiričnimi dokazi (Clark 2011, 243).

Eno od ključnih vlog pri ugotavljanju resnice pa lahko odigrajo tudi sodišča. A tudi kazenski pregoni imajo vrsto težav z ugotavljanjem resnice, še posebej pred *ad hoc* sodišči, kakršno je ICTY (Clark 2011, 252). Na njegovi spletni strani sicer piše, da sodišče s svojim delom, torej sodnimi postopki proti posameznikom, odgovornim za zločine, storjene v nekdanji Jugoslaviji, tisoče žrtvam v regiji prinaša občutek pravičnosti (United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia). Da lahko sodišča, kot je ICTY, pripomorejo k spravi, navaja vrsta literature; ni pa prav veliko raziskav, ki bi sistematično iskale odgovore na to, ali so sodišča to tudi dejansko storila (Clark 2009, 134). Z raziskovanjem tega se denimo ukvarja Janine Natalya Clark, ki pa pravi (2009, 130–132), da njena raziskava tega ne potrjuje, in sicer zaradi dveh razlogov: prvi je, da številne žrtve z razsodbami sodišča niso zadovoljne; drugi problem pa je, da sodišče 'pravičnost' razume v zelo ozkem, retributivnem smislu. Da je bilo pravici zadoščeno oziroma, da je bila pravičnost dosežena, se mora namreč 'videti' navzven (prav tam), saj je pravica, tako kot lepota, v očeh opazovalca in se jo lahko interpretira na več načinov (Weinstein in Stove v Clark 2009, 131). To pomeni, da je pomembno na kakšen način ICTY razumejo prebivalci nekdanje Jugoslavije, saj je to njihovo mnenje ključnega pomena za doseganje enega glavnih ciljev sodišča – prispevati k obnovi in vzdrževanju miru (Clark 2009, 131). Priča Hasana Hasanovića (II) tako meni, da kazenski postopki igrajo pomembno vlogo (2015). Kot pravi (prav tam), bi mu obsodbe krivcev prinesle mir. »Imel bi občutek, da je tisti, ki je kriv za smrt mojih bratov, moje družine, sorodnikov, sovaščanov, pristal za zapahi. Vedel bi, da ta oseba ne more škoditi nikomur več, kaj šele, da ponovi kaj podobnega« (Hasanović (II) 2015).

Opozoriti je treba tudi na konfliktno razmerje med pravičnostjo in mirom oziroma spravo (Clark 2009, 126). Vrsta avtorjev, denimo Crocker, pravi, da si sojenja in kazni na eni strani ter sprava na drugi strani, pogosto stojijo nasproti; Boraina pa opozarja, da lahko preveč goreče prizadevanja za kaznovanje oteži prizadevanja za dolgotrajen mir in stabilnost (prav tam). Za veliko razhajanj lahko torej poskrbi dejstvo, da ne le, da pravičnosti mora biti zadoščeno, ampak se mora tudi izgledati, kot da ji je zadoščeno (prav tam). Prav bojazen pred tem, da bodo imela sodišča destabilizacijski učinek, je denimo prispevala k odločitvi, da so se v Južni Afriki namesto za kazenske pregone odločili za komisijo za resnico in spravo. A kot je

leta 2003 zapisal Desmond Tutu (v Barnes, Bloomfield in Huye 2003, 4), priročnega načrta za spravo, preprostega recepta za celjenje ran in premagovanja razhajanj v družbi, ki je utrpela nasilje, ni. Izgradnja zaupanja in razumevanja med nekdanjimi nasprotniki je izredno velik izziv, ključnega pomena za izgradnji trajnega miru (prav tam). Seznaniti se bolečo preteklostjo, jo priznati in razumeti ter – najpomembneje od vsega – preseči, je po njegovem mnenju najboljšo zagotovilo, da se ta preteklost ne ponovi (prav tam). Tutu je še zapisal (prav tam):

Kot smo se v Južni Afriki naučili iz izkušnje, mora vsaka družba sama odkriti pot do sprave. Sprava ne more biti vsiljena od zunaj, niti nas ne more zemljevid nekoga drugega pripeljati do našega cilja; rešitev mora biti naša. To pa zahteva dolgo in boleče potovanje, lajšanje bolečine in trpljenja žrtev, razumevanje motivov krivcev, zblíževanje odtujenih skupnosti ter iskanje poti k pravici, resnici in na koncu miru.

Pravičnost in mir torej nista vedno kompatibilna, a potencial za konflikt med njima se lahko močno zmanjša ali celo v celoti premaga, če koncept pravičnosti postavimo širše od retributivne pravičnosti in poudarimo tudi obnovitveno in družbeno pravičnost (Clark 2009, 126–127). Na pravičnost lahko gledamo tudi s stališča žrtve (Clark 2009, 127), saj pri pravičnosti v prvi vrsti ne gre za kaznovanje krivcev, ampak za povračilo žrtvam (Biggar v Clark 2009, 127). Če so potrebe žrtev izpolnjene, se lahko začne postopek celjenja, kar postavi temelje za začetek sprave (prav tam). Tranzicijska pravičnost, katere definicijo Clark povzame po Mednarodnem centru za tranzicijsko pravičnost kot odziv na sistematično ali razširjeno kršitev človekovih pravic, ki si prizadeva za prepoznanje žrtev in iskanje možnosti za mir, spravo in demokracijo (2009, 124), mora biti v državah, kot je nekdanja Jugoslavija, udejanjena širše in raznoliko, torej mora vključevati več ukrepov, ki se med seboj dopolnjujejo. Vendar pa dejstvo, da nek mehanizem deluje v eni od pokonfliktnih družb ne pomeni nujno, da bo ta isti mehanizem deloval tudi v drugi pokonfliktni družbi (Clark 2011, 245). Tranzicijska pravičnost mora torej biti dojemljiva za kontekstovne in kulturne razlike (prav tam).

Vrsta avtorjev pa v odnosu med pravičnostjo in mirom oziroma spravo ne vidi napetosti (Clark 2009, 126). Scharfa in Williamsa (v Clark 2009, 126) denimo pravita, da lahko iskanje pravičnosti in odgovornih za zločine k izgradnji miru pomaga, saj zavrača kolektivno krivdo in namesto nje vzpostavlja individualno odgovornost. Prav za individualizacijo krivde in pripisovanje odgovornosti tistim, ki jim gre bi morali poskrbeti sodni postopki za vojne

zločine, vendar pa prebivalci nekdanje Jugoslavije ICTY v veliki meri dojemajo kot nepoštenega, pristranskega in neobjektivnega (Blondel in Petričušić 2012, 2). A žrtve in njihove potrebe niso ključnega pomena za sodni postopek (O'Connell v Clark 2009, 124), njihovo mnenje pa se pogosto spregleda (Clark 2009, 127). Vendar pa je prav mnenje žrtev ključnega pomena za ocenjevanje tega, ali je tribunal izpolnil svoj mandat (Clark 2009, 124). Poleg tega imajo prav žrtve, bolj kot kdor koli drug, pravico, da odločijo, ali je bilo delo sodišča uspešno ali ne (Klarina v Clark 2009, 127). Priča Hajra Čatić (2015) o tem ni prepričana:

V združenju Mater Srebrenice se borimo za resnico in pravico, torej da najdemo naše najdražje, da ugotovimo, kaj se je zgodilo, ter da dosežemo, da tisti, ki so zakrivali zločine, zanje odgovarjajo. A nismo zadovoljne ne s sodiščem v Haagu ne s sodiščem v BIH. Saj vidite, da mnoge izpuščajo na prostost, na primer Šešlja; berem pa tudi, da Mladić zahteva, da ga izpustijo na zdravljenje v Rusijo (Čatić 2015).

Tudi priča Hasan Hasanović (II) (2015) z delom sodišča ni zadovoljen. »Haaški tribunal kot sodišče pravice dojemam ne bom rekel kot lenega, ampak kot nepravničnega, in sicer za to, ker človeka, ki je v sodni dvorani priznal krivdo za uboj 72 ljudi, spozna za krivega in ga obsodi na pet let zapor.⁴⁷ /.../ Strah me je, da se zaradi tako malih kazni ne bi kaj podobnega znova zgodilo kje drugje,« (Hasanović (II) 2015).

ICTY torej ni imel veliko uspeha pri izpolnjevanju svoje naloge zadostiti pravici ter prispevati k obnovi in ohranjanju miru, kljub temu pa to ne pomeni, da je sodišču spodletelo (Clark 2009, 124). Vprašati se je treba, ali so cilji ICTY sploh realistični oziroma dosegljivi oziroma če bi jih lahko doseglo sploh katero koli sodišče (prav tam). Pokonfliktne družbe, kot je nekdanja Jugoslavija, se torej ne morejo zanašati le na retributivno pravičnost (Clark 2009, 124). Kazenski pregoni sami po sebi niso rešitev in bi jih morali – kadar je to mogoče – kombinirati skupaj s pobudami za obnovo (prav tam). Zakonodajca ima namreč svoje omejitve, zato moramo sprejeti koncept pravičnosti, ki je širši, globlji in bolj bogat kot retributivna pravičnost (Boraineja v Clark 2009, 124).

Priznati je sicer treba, da je ICTY igral ključno vlogo v razkrivanju zločinov in ozaveščanju o stiski žrtev na mednarodni ravni, a kljub temu so družbe ostale razdeljene po etnični pripadnosti (Kerr v Clark 2009, 135). Kljub nekaj napredku na politični ravni se zato zdi

⁴⁷ Primer IT-96-22-A (tožilec proti Draženu Erdemoviću). 1997. ICTY.

sprava s preteklostjo ter med žrtvami in storilci še vedno močno oddaljena (prav tam). Le malo dokazov podpira dejstvo, da je imelo sodišče pozitiven vpliv na mir v BIH, saj so se etnične skupine na aretacijo ali sodbo pogosto odzvale s povečanjem sovražnosti druga proti drugi (Meernik v Clark 2009, 135). Trditve ICTY, da delo sodišča prispeva k spravi v nekdanji Jugoslaviji, tako ne moremo podpreti (Clark 2009, 135). »Narobe bi bilo trditi, da je sprava v BIH dosežena, pa tudi številni moji intervjuvanci menijo, da sodišče k spravi ni prispevalo« (prav tam).

Eden do razlogov, zakaj je bil ICTY ustanovljen, je bila tudi predpostavka, da bo pomagal odkriti resnico, vendar pa v BIH težava ni 'preveč resnice', ampak da resnice ni nikoli dovolj, da bi povezala vse različne percepcije dogajanja (Clark 2012, 62). Poleg tega je politični razvoj dogodkov po letu 1995 še utrdil problem vzporednih resnic (prav tam). Daytonski mirovni sporazum, s katerim se je končal konflikt, je legitimiral demografske spremembe, ki so se zgodile kot posledica vojne in etničnega čiščenja (prav tam). Država je zdaj razdeljena na dve entiteti – Federacijo BIH in Republiko Srbsko, pri čemer Hrvatje in muslimani večinoma živijo v prvi, Srbi pa v drugi entiteti (prav tam). Na ta način Daytonski sporazum spodbuja etnično segregacijo (Clark (2012, 62). Če ljudje iz različnih etničnih skupin živijo drug mimo drugega, ne preseneča, da njihove različice resnice ostajajo enako polarizirane (prav tam). Poleg tega je ICTY tudi pod precejšnjim pritiskom, da zaključi s svojim delom, kar to pomeni, da se vse več obtoženih pogodi, kar pa vpliva na ugotavljanje resnice (Clark 2011, 252). Ta je v pokonfliktnih družbah veliko bolj dvoumen in zapleten koncept, kot so privrženci kazenskih pregonov in komisij za spravo včasih pripravljene priznati (Clark 2011, 241–242). Ni namreč dovolj le, da sodni postopki in komisije za ugotavljanje resnice in spravo razkrijejo resnico, ampak jo morajo lokalne skupnosti sprejeti priznati in ponotranjiti (Clark 2011, 250). Če tega ne storijo, ampak, ravno nasprotno, dejstva še naprej zavračajo in zanikajo, si je težko zamisliti, kako bi lahko resnica igrala pozitivno in zdravilno vlogo, ki se ji pogosto pripisuje (prav tam). Resnica preprosto ni dovolj (prav tam).

Kadar ugotavljamo prisotnost pozitivnega odnosa med resnico in spravo, si lahko postavimo tudi štiri ključna vprašanja, in sicer: a) ali vse strani sprejemajo resnico; b) je vzpostavljena kolektivna različica resnice; c) so ljudje pripravljene sprejeti, da so vse strani povzročile trpljenje; d) je razkrivanje resnice pozitivno vplivalo na to, kako strani razumeta druga drugo (Clark 2011, 259). Če je odgovor na vsa štiri vprašanja pritrdilen, to nakazuje na pozitiven

odnos med resnico in spravo (prav tam). Clark sama je sicer med svojo raziskavo ugotovila, da je odgovor na vsa štiri vprašanja odločen ne (prav tam).

Po drugi strani so k vnovičnemu sodelovanju, do določene mere pa tudi k normalizaciji odnosov med različnimi etničnimi skupinami v regiji, prispevale pokonfliktne povezovalne rešitve, kot je denimo zagotovljena participacija manjšine v družbenem življenju in mehanizmi za delitev oblasti (Blondel in Petričušić 2012, 1). A to ne pomeni veliko za medetnično zблиževanje in zmanjšanje družbenega razhajanja med nekdanj vojskujočimi stranmi, če politiki menijo, da ti mehanizmi veljajo zgolj za ohranjanje identitete manjšine in zagotavljanje proporcionalne politične participacije v postopku odločanja (prav tam). V postkonfliktnih rešitvah bi se morali namreč snovalci politik osredotočiti tudi na popravke etnične homogenizacije in povečanje medetnične strpnosti (Blondel in Petričušić 2012, 1–2). Vse to bi morali podpreti tudi politični igralci, kar pa se v večini držav, ki so bile vpletene v konflikte, še ni zgodilo (Blondel in Petričušić 2012, 2). Na podlagi vsega tega je mogoče sklepati, da trenutna domača normativa in institucionalni mehanizmi še niso dovolj za spravo in sistematično sprejetje tolerance (prav tam).

Da je zaupanje ključna komponenta sprave, opozarjajo številni avtorji (Clark 2010b, 432). Če odnose zaznamuje sum in nezaupanje, ne morejo biti popravljene in obnovljene (prav tam). Zaupanja muslimanov v Srbe in Hrvate sicer malodane ni (prav tam). Razlogov za to je več, eden od njih pa je, da so številni bosanski muslimani prepričani, da se Srbi niso pripravljene soočiti z ali sprejeti krivde zločine, ki jih je med vojno v BIH med letoma 1992 in 1995 storila njihova stran (prav tam). Prav tako je v številnih muslimanih zakoreninjeno prepričanje, da so jih nekdanji srbski in hrvaški prijatelji izdali, ker jih niso posvarili, kaj se pripravljajo, in ker jim niso pomagali (prav tam). Ta vidik je potrdila tudi ena od sogovornic, Hajra Čatić (2015):

Življenje nikoli več ne more biti tako, kot je bilo včasih. Pred vojno smo delali skupaj, zdi se mi, da sem imela več prijateljic Srbkinj kot muslimank. A oni so se na to pripravljali deset let, mi pa nismo vedeli ničesar. Nihče nam ni povedal ničesar. Ena od mojih prijateljic Srbkinj je odšla v Beograd, a mi ni sporočila 'Hajra, pojdi, umakni otroka, nekaj se pripravljajo.' Če danes srečam te ljudi, se z njimi pozdravim, a ni več tako, kot je bilo. Ne more biti.

Nezaupanje spodbuja tudi dejstvo, da so številni sorodniki pogrešanih prepričani, da sosodje in člani skupnosti iz drugih etničnih skupin zavestno skrivajo informacije (Clark 2010b, 432).

Za spravo je potreben tudi zaključek (*closure*), kar se pogosto lahko zgodi po tem, ko storilcu z genocidnim namenom sodijo, ga spoznajo za krivega in obsodijo (May v Clark 2012, 64). Zaključek se lahko doseže tudi z odvrčanjem in z retributivnimi ukrepi (prav tam). A opozoriti je treba, da ni nujno, da grožnja s kazenskimi postopki odvrča od zločina (Clark 2012, 64). Poleg tega tudi vprašanje, v kolikšni meri kazenski postopki pripeljejo do zaključka, ostaja odprto (prav tam). Sodni postopki namreč niso usmerjeni na žrtve, ampak na krivce; poleg tega pa izrečene kazni za žrtve morda niso sprejemljive (prav tam). Mayjeva predpostavka, da sojenje storilcem z genocidnimi nameni žrtve pripelje do zaključka, tudi predpostavlja, da zakon in žrtve *namenu* pripisujejo enak pomen, kar pa ne drži nujno (Clark 2012, 65). Žrtve bi morda veliko raje videle, da bi krivcem sodili in bi bili pravično kaznovani (prav tam). Ne glede na to, ali so storilci svoja dejanja zakrivali z genocidnim namenom ali ne, rezultat namreč ostaja enak: smrt, trpljenje in uničenje (prav tam).

Pri iskanju 'zaključka' je potrebno izpostaviti še en pomemben dejavnik, in sicer, da žrtve in skupnosti na ta zaključek morda niso pripravljene, morda pa ga niti nočejo doseči (Clark 2012, 70). Kot razlog navaja dejstvo, da se morda bojijo na ta način izdati spomin na svoje najbližje, morda pa z nenehnimi pritiski pristojne opozarjajo, naj naredijo več, da bi odkrili vse žrtve in pogrešane (prav tam). Da sta se v Srebrenico vrnili zaradi ohranjanja spomina na svoje najbližje, ki so umrli med genocidom, potrđita dve priči, s katerimi sem se pogovarjala. Hasan Hasanović (I) tako pravi (2015): »Tisti, ki hočejo živeti tu, so se vrnili zaradi svojih najdražjih, da pričajo in da pokažejo, da nas niso vse pobili. Še smo tu in upam, da nas bo še več.« Hajra Čatić pa pojasnjuje (2015):

Ko so bila številna trupla že identificirana, se je pojavilo vprašanje, kam jih pokopati. Sorodniki smo jih hoteli pokopati tam, kjer se je zgodil genocid; Srbi pa so mislili, ko so nas pregnali od tu, da muslimanska noga nikoli več ne bo stopila na to ozemlje. Politika je za pokop določila neko lokacijo med krajema Kladanj in Olovo, a smo sorodnik žrtev rekli, da tega ne bomo dopustili in da hočemo, da so žrtve pokopane v Potočarih, tam, kjer se je pred očmi Združenih narodov in nizozemskega bataljona zgodil genocid. Ves ta postopek je trajal zelo dolgo. Potem se je začel tudi povratek pregnanih. Da se vrnemo, smo se odločili zaradi mrtvih, da ne bomo sem nosili le njih, živi pa se ne bomo vrnili.

O povratku v Srebrenico sicer razmišlja tudi Hasan Hasanović (II), ki pravi, da se bo tja – oziroma v bližnjo domačo vas – morda vrnil po upokojitvi (2015). »Tja se je že vrnila ena od družin. Ne za to, ker so upokojeni, ampak ker so tako želeli. Tudi jaz se tja pogosto vračam iz želje – tu je moja zemlja, dediščina, tu me bodo pokopali, ko bom umrl« (Hasanović (II)

2015). V domačo vas nedaleč od Srebrenice pa se je že vrnila družina Almase Salihović. »Pusto je. Najhuje je, ker niso obnovili cest, zato je vas, ki je od Srebrenice oddaljena 22 kilometrov, odrezana. Za vse, kar potrebujete, porabite ves dan, da nakupite in se vrnete. Vendar se navadiš na vse, pa tudi na tišino in na mir, na opustošenje,« dandanes o življenju v vasi Skejčići pove Almasa Salihović (2015).

Na puščobnost opozarjajo številni sogovorniki. »Srebrenica je danes pusta. Nekateri ljudje so pobiti, drugi pregnani, zelo majhen delež je povratnikov. Med nekoč in danes stoji ta prekleta vojna – vojna za ozemlje, vojna proti ljudem, vojna proti vsemu lepemu,« pravi Muinira Hadžić (2015). »Srebrenica ima zdaj rano, ki bo za celjenje potrebovala morda celo stoletje. V Srebrenici je polno ljudi samo julija, ko poteka dženaza.⁴⁸ Tam danes ni več rojstev; to je mesto starcev,« pa pojasnjuje Hasan Hasanović (II) (2015). Da v Srebrenici danes živi le malo ljudi, upanja za mlade pa ni, pripoveduje tudi Hasan Hasanović (I), ob tem pa dodaja (2015):

Želim si, da bi Srebrenica znova zaživela. Če ves svet ne pokaže, da lahko Srebrenica po genocidu vstane od mrtvih, smo na izgubi vsi, ne le mi iz Srebrenice, ampak iz vse BIH in iz vse Evrope. Ker to ni samo naša dediščina, to je evropska dediščina, svetovna dediščina. Pokazati moramo, da obstaja prihodnost za vse, ki živijo tu. Da se lahko življenje znova rodi. Da se lahko dvignemo iz pepela, seveda ne da bi pri tem pozabili, kaj se je zgodilo. Na to bi morali opozarjati vsak dan, da bi se naučili lekcije in oblikovali svetlejšo prihodnost za naše otroke.

Konflikt v Srebrenici sicer ni pustil nedotaknjene nobenega dela države, zato pokonfliktna sprava predstavlja velik izziv po vsej BIH (Clark 2012, 59). Vojne se namreč pogosto zaključijo, ko ena stran doseže odločujočo zmago in lahko uveljavi svoje cilje nad drugo stranjo; v BIH pa se je vojna končala s podpisom Daytonskega mirovnega sporazuma – dokumenta, ki je naredil konec vojni, ni pa ponudil jasnega okvira za izgradnjo miru –, in namestitvijo 60.000 mirovnikov zveze NATO (Perry 2009, 225). Vzpostavil se je 'hladni mir', a vprašanje ostaja, ali so bile s tem rešene tudi napetosti, ki so privedle do izbruha nasilja (prav tam). Dokler ta strah ne bo razrešen tako med politiki kot državljani, sprava ne bo popolna, BIH pa bi lahko ostala zamrznjen konflikt v Evropi (prav tam).

»Proces sprave se še ni začel ne v BIH ne v Srebrenici, Srebrenica pa je najbolj boleča točka. A zakaj se ne bi začel prav tam, kjer je najbolj boleče, torej tu?« meni priča Hasan Hasanović (I) (2015). Dodaja, da to ni odvisno samo od želja lokalnega prebivalstva, ki je po njegovem

⁴⁸ Dženaza je muslimanski verski obred pokopa mrtvih (Zavod Pogreb ni tabu).

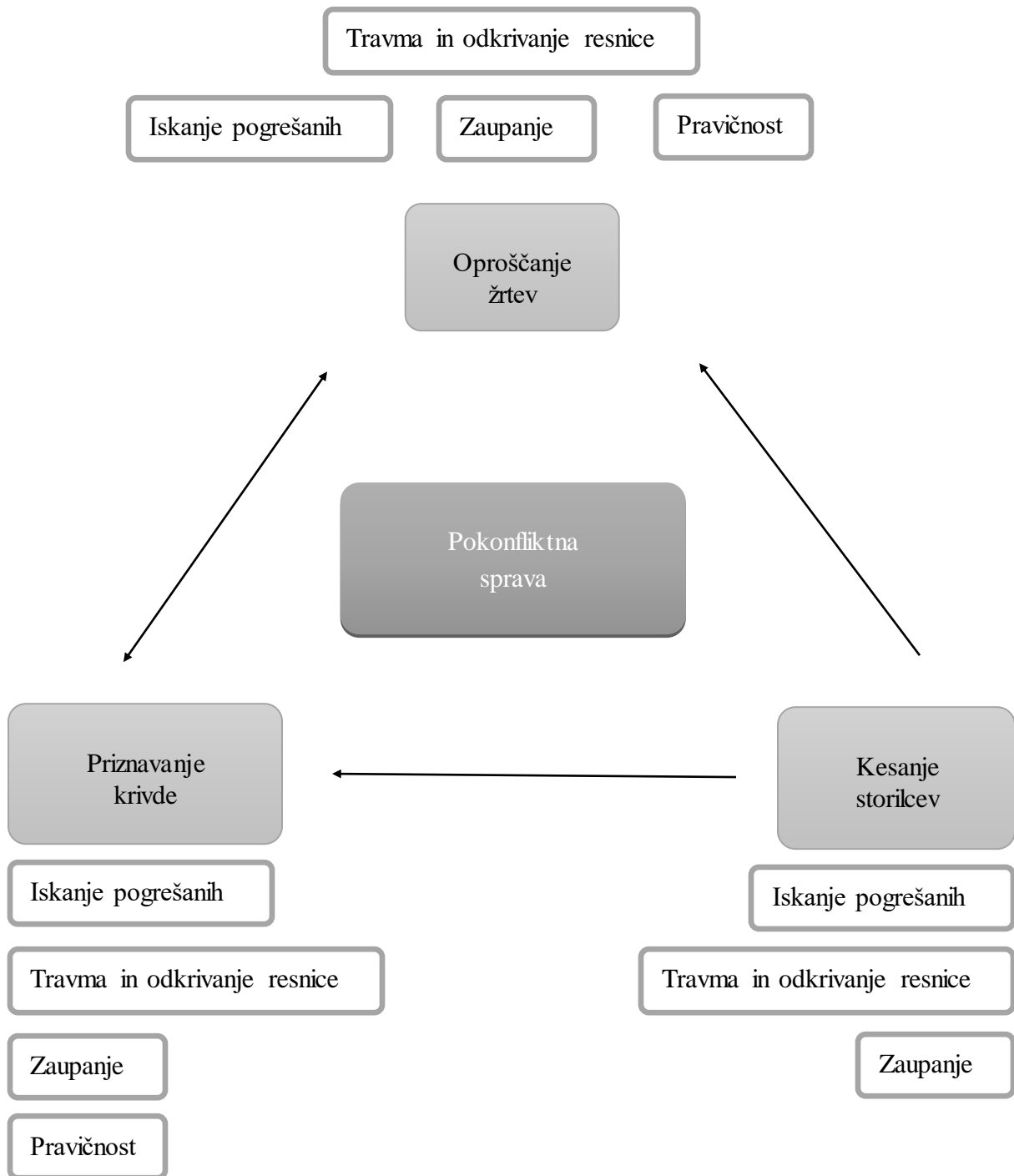
mnenju zadnja vez v verigi, ampak mora biti odločitev sprejeta na strani oblasti, mednarodna skupnost pa mora to odločitev podpreti (prav tam).

Sicer pa se sprava kot koncept in praksa običajno nanaša na to, kaj morajo ljudje storiti po nasilju, da bi preprečili novo nasilje (Long in Brecke v Staub 2013, 180). A sprava lahko poteka tudi med izredno sovražnimi skupinami preden izbruhne nasilje in ga tako pomaga preprečiti (Staub 2013, 180-181). Podobno razmišlja tudi Munira Hadžić (2015). »Preden izbruhne vojna, se je treba o temu pogovarjati, poiskati rešitev in jo preprečiti. Vsaka vojna se na koncu zaključi s pogovarjanjem. Ali se ni potem bolje pogovarjati že prej, najti rešitev, se dogovoriti, popustiti Tudi ena vojna ni prinesla sreče, niti tistim ne, ki so med vojno profitirali, kaj šele žrtvam,« pravi (2015).

Ugotavljam torej, da se elementi sprave, tako tisti, ki jih je definiral Montville, kot tisti, ki so jih izpostavili sorodniki žrtev in priče genocida v Srebrenici, med seboj prepletajo, drug na drugega vplivajo in se dopolnjujejo, kot ponazarja Skica 5.1. Kesanje storilcev tako vpliva na priznavanje krivde in oproščanje žrtev – storilec, ki se pokesa za svoja dejanja, torej sodelovanje v genocidu ali pa zgolj nemo opazovanje, lažje prizna krivdo; če se pokesa, pa mu žrtve tudi lažje odpustijo. Posebej zanimivo je razmerje med priznanjem krivde in oproščanjem žrtev, saj ugotavljam, da vplivata drug na drugega – če storilec prizna krivdo, mu žrtev lažje oprostijo, po drugi strani pa storilec svoje dejanje tudi lažje prizna, če se zaveda, da mu bo žrtev storjeno oprostila.

A kot je zapisano že zgoraj, je analiza pogovorov s sorodniki in pričami srebreniškega genocida pokazala, da je zanje velikega pomena element priznanje krivde, medtem ko elementoma kesanje in oproščanje posvečajo bistveno manj pozornosti oziroma ju sploh ne omenjajo, razen posredno. Namesto tega so sorodniki in priče srebreniškega genocida veliko bolj osredotočeni na neke druge elemente sprave, in sicer iskanje pogrešanih, prebolevanje travme in odkrivanje resnice, izgradnja zaupanja in pravičnosti. Le-te razumem kot predpogoje za izpolnjevanje trojice elementov sprave, kot jih definira Montville. Iskanje pogrešanih, reševanje travme in odkrivanje resnice, vzpostavitev zaupanja in pravičnosti tako vplivajo na oproščanje žrtev; prav tako pa vse naštetu vpliva tudi na priznavanje krivde. Iskanje pogrešanih, travma in odkrivanje resnice ter zaupanje pa vplivajo tudi na kesanje storilcev.

Skica 5.1: Elementi sprave po genocidu v Srebrenici

6 ZAKLJUČEK

V Zaključku ponujam odgovore na raziskovalni vprašanji. Poglavje je namenjeno tudi kritičnemu pogledu na obravnavano temo, oceni opravljenega dela ter priporočilom in smernicam za nadaljnje raziskovanje.

V magistrskem delu analiziram genocid v Srebrenici, v znanstvenih krogih sicer pogosto analizirano, a zaradi brezčasnosti teme same nič manj relevantno problematiko, pri čemer vzpostavim nov način raziskovanja. Kako se genocida spominjajo priče dogodka in kako poteka proces pokonfliktne sprave, tako ugotavljam z novo, razvijajočo se metodo pripovedovanje zgodb. Ta se uporablja tako za analizo, kot tudi za vzpostavljanje pokonfliktnih odnosov. V magistrski nalogi sem jo sicer uporabila kot analizo, in sicer analizo pogovorov s sorodniki žrtev in pričami srebreniškega genocida. Zavedam se, da sem s tem resda dobila novo sliko genocida in pokonfliktnih odnosov v Srebrenici, a je ta zaradi omejitev praktične narave, kot je denimo obseg magistrske naloge, nepopolna. Za celotno sliko tako genocida v Srebrenici kot pokonfliktnih odnosov oziroma sprave bi morali namreč s to metodo analizirati zgodbe še drugih skupnosti, ki so bile vpletene v genocid ali pa danes živijo v Srebrenici, torej storilcev, opazovalcev, nizozemskih vojakov, Srbov itd.

Iskanja odgovora na prvo raziskovalno vprašanje sem se lotila s kombinacijo analize primarnih virov, torej lastnih izvedenih intervjujev s Hajro Čatić, Hasanom Hasanovićem (II) in Almaso Salihović, ter z metodo pripovedovanja zgodb. Ugotavljam, da se trojica sogovornikov genocida v Srebrenici spominja natančno, s podrobnostmi, ki v raziskovalcu vzbudijo čustven odziv, kar je nenazadnje tudi skladno s konceptom 'odmaknjenosti od objektivnosti', značilnim za metodo pripovedovanje zgodb. Odgovor na prvo raziskovalno vprašanje *Kako se žrtve in priče genocida v Srebrenici spominjajo tega vojnega zločina?* je v tem kontekstu torej povedana zgodba – oziroma zgodbe (v množini) – sama.

Tudi iskanja odgovora na drugo raziskovalno vprašanje *Kako poteka proces pokonfliktne sprave v Srebrenici?* sem se lotila s kombiniranjem več raziskovalnih metod, in sicer z analizo in interpretacijo sekundarnih virov ter z analizo primarnih virov, torej lastnih izvedenih intervjujev s pričami in sorodniki žrtev srebreniškega genocida. Ker pokonfliktno spravo razumem širše kot zgolj odsotnost spopadov, sem si za kriterij sprave postavila tri elemente,

kot jih definira Montville: priznanje krivde z vidika žrtev in prič, kesanje storilcev in oproščenje žrtev. Analiza zgodb in odgovorov prič in sorodnikov žrtev srebreniškega genocida, osredotočena na te tri elemente, je pokazala, da se pokonfliktna sprava v Srebrenici še ni zgodila. Pokazala je, da priče srebreniškega genocida elementu priznavanje krivde pripisujejo velik pomen, medtem ko kesanju storilcev in oproščanju žrtev skorajda ne namenjajo pozornosti, razen posredno v smislu opravičila in sobivanja. Slednje razumem kot posledico dejstva, da še vedno niso izpolnjeni nekateri drugi elementi sprave, ki so jih med raziskavo kot relevantne izpostavili sogovorniki, torej sorodniki žrtev in priče srebreniškega genocida. Ugotavljam torej, da je treba trojico elementov pokonfliktne sprave, na osnovi katerih sem se lotila analize, podkrepiti z dodatnimi elementi: iskanje pogrešanih, reševanje travme in odkrivanje resnice, izgradnja zaupanja in pravičnost. Večina teh elementov je med seboj prepletena oziroma drug drugega dopolnjuje. Iskanje pogrešanih, reševanje travme in odkrivanje resnice, vzpostavitev zaupanja in pravičnost tako vplivajo na oproščanje žrtev; prav tako pa vse naštetu vpliva tudi na priznavanje krivde. Iskanje pogrešanih, travma in odkrivanje resnice ter zaupanje pa vlivajo tudi na kesanje storilcev. Z analizo odgovorov intervjuvancev tudi ugotavljam, da ima problem širše razsežnosti, torej da sprava v Srebrenici ne bo dosežena brez sprave v BIH in celo sprave v regiji. Predvsem priznavanje krivde in oproščanje sta koncepta, ki ju je potrebno postaviti v širši (zgodovinski in geografski) kontekst, kar je lahko ena od iztočnic za morebitno nadaljnje raziskovanje.

Sicer pa bi proces sprave lahko spodbudila in pospešila prav metoda pripovedovanja zgodb, le da v tem primeru ne bi bila uporabljena kot metoda proučevanja oziroma analiziranja, ampak kot način reševanja oziroma dejanska metoda za doseganje pokonfliktne sprave. Pripovedovanje zgodb oziroma 'resnic' vsake od skupin, vpletenih v genocid v Srebrenici – ali celo širše v konflikt v BIH ali regiji – bi namreč pripomoglo k poznavanju vseh okoliščin in vseh plati konflikta ter posledično k lažjemu priznavanju bolečine 'drugega' ali pa sprejemanju lastne krivde, s čimer bi se ustvarili pogoji za boljšo prihodnost. Zgodbe nas namreč s svojim razkrivanjem človeškega, političnega karakterja dogodkov, vabijo k sprejemanju preteklosti kot nečesa, kar je del našega sveta in za kar je treba prevzeti odgovornost, hkrati pa nas osvobajajo iz primeža preteklosti, saj zbujejo zavedanje, da bi se stvari lahko obrnile drugače, da lahko ukrepamo in zgodbe napišemo na novo (Arendt v Mrovlje 2014, 84). S pripovedovanjem zgodb lahko torej premostimo prepad med preteklostjo in prihodnostjo (prav tam).

7 LITERATURA

Adonis, Cyril in Ereshnee Naidu. 2007. *History on Their Own Terms: The Relevance of the Past for a New Generation*. Dostopno prek: <http://www.csvr.org.za/docs/livingmemory/history.pdf> (31. marec 2017).

Amir, Dana. 2014. From the Position of the Victim to the Position of the Witness: Traumatic Testimony. *Journal of Literature and Trauma Studies* 3 (1): 43–62.

Armed Conflict Database. Dostopno prek: <https://acd.iiss.org/> (8. februar 2017).

Arendt, Hannah. 1994. *Essays in understanding: 1930-1954: formation, exile, and totalitarianism*. New York: Schocken Books. Dostopno prek: https://archive.org/stream/HannahArendtEssaysInUnderstanding19301954/%5BHannah_Arendt%5D_Essays_in_Understanding_1930-1954_djvu.txt (12. marec 2017).

Barnes, Teresa, David Bloomfield in Luc Huye, ur. 2003. *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook*. Dostopno prek: <http://www.un.org/en/peacebuilding/pbso/pdf/Reconciliation-After-Violent-Conflict-A-Handbook-Full-English-PDF.pdf> (12. februar 2017).

Bar-On, Dan in Kassem Fatma. 2004: Storytelling as a Way to Work Through Intractable Conflicts: The German-Jewish Experience and Its Relevance to the Palestinian-Israeli Context. *Journal of Social Issues* 60 (12): 289–306.

Bilewicz, Michal in Johanna Ray Vollhardt. 2013. After the Genocide: Psychological Perspectives on Victim, Bystander, and Perpetrator Groups. *Journal of Social Issues* 69 (1): 1–15.

Blondel, Cyril in Antonija Petričušić. 2012. Introduction – Reconciliation in the Western Balkans: New Perspectives and Proposals. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 11 (4): 1–6.

Bloxham, Donald in A. Dirk Moses, ur. 2010. *The Oxford Handbook of Genocide Studies*. Oxford: Oxford University Press. Dostopno prek: <http://eds.b.ebscohost.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/eds/ebookviewer/ebook/bmxlYmtfXzM4MTAzMV9fQU41?sid=c0cd5335-0a50-4986-984d-8502dabe915d@sessionmgr104&vid=4&format=EB&rid=2> (13. marec 2017).

Bogoeva, Julija in Caroline Fetscher, ur. 2005. *Srebrenica: dokumenti, pričevanja, haaški proces*. Ljubljana: Študentska založba.

Bojinović Fenko, Ana in Ana Urlič. 2015. Political Criteria vs, Political Conditionality: Comparative analysis of Slovenian and Croatian European Union accession processes. *CIRR XXI* (72): 107–137.

Borger, Julian. 2016. *The Butcher's Trail. How the Search for Balkan War Criminals Became the World's Most Successful Manhunt*. New York: Other Press.

Brounéus, Karen. 2010. The Trauma of Truth Telling: Effects of Witnessing in the Rwanda Gacaca Courts on Psychological Health. *Journal of Conflict Resolution* 54 (3): 408–437.

Burema, Lars. 2012. Reconciliation in Kosovo: A Few Steps Taken, a Long Road Ahead. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 11 (4): 7–27.

Chalk, Frank in Kurt Jonassohn. 1990. *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*. New Haven, London: Yale University Press.

Clark, Janine Natalya. 2009. Judging the ICTY: Has it achieved its objective? *Southeast European and Black Sea Studies* 9: 415–436.

--- 2010a. Education in Bosnia-Herzegovina: The Case for Root-and-Branch Reform. *Journal of Human Rights* 9 (3): 344–362.

--- 2010b. Missing persons, reconciliation and the view from below: a case study of Bosnia-Herzegovina. V *Southeast European and Black Sea Studies*, 10 (4): 425–442.

--- 2011. Transitional Justice, Truth and Reconciliation: An Underexplored relationship. *Institutional Criminal Law Review* 11: 241–261.

--- 2012. The »crime of crimes«: genocide, criminal trials and reconciliation. *Journal of Genocide Research* 14 (1): 55–77.

Conversi, Daniele. 2010. Cultural Homogenization, Ethnic Cleansing, and Genocide. V *The International Studies Encyclopedia*, ur. Robert A. Denemark, 719-742. London: Wiley Blackwell. Dostopno prek: https://www.researchgate.net/profile/Daniele_Conversi/publication/231537076_Cultural_Homogenization_Ethnic_Cleansing_and_Genocide/links/09e41506b746ad5123000000/Cultural-Homogenization-Ethnic-Cleansing-and-Genocide.pdf (19. marec 2017).

Council conclusions on the application of Bosnia and Herzegovina for membership of the EU. 2016. Dostopno prek: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/09/20-conclusions-bosnia/> (20. maj 2017).

Čakarič, Maja in Maja Jaklič. 2016. Karadžić kriv za genocid v Srebrenici in vojne zločine v BIH. *Delo*, 24. marec. Dostopno prek: <http://www.delo.si/svet/evropa/pred-izrekom-sodbe-karadzicu-pridrjali-hartmannovo.html> (30. april 2017).

Ćatić, Hajra. 2015. Intervju z avtorico. Srebrenica, 29. maj.

Disch, Lisa J. 1993. More Truth Than Fact; Storytelling as Critical Understanding in the Writing of Hannah Arendt. *Political Theory* 21 (4): 665–694.

Duraković, Muhamed. 2015. Intervju z avtorico. Ljubljana, junij.

Ehrenreich, Robert M. in Tim Cole. 2005. The Perpetrator-Bystander-Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships. *Human Organization* 64 (3): 213–224.

Ferguson, Neil. 2010. *Post-Conflict Reconstruction*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. Dostopno prek: <http://eds.a.ebscohost.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/>

eds/ebookviewer/ebook/bmxIYmtfXzUzMjExNl9fQU41?sid=9a1ca639-c9b8-4137-a72c-c2164d41e2b1@sessionmgr104&vid=5&format=EB&rid=1 (8. februar 2017).

Grand, Sue. 2015. Circles of Witnessing: On Hope and Atrocity. *Journal Contemporary Psychoanalysis* 51 (2): 262–275.

Hadžić, Munira. 2015. Intervju z avtorico. Tuzla, 11. april.

Haider, Huma. 2009. (Re)Imagining Coexistence: Striving for Sustainable Return, Reintegration and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina. *The International Journal of Transitional Justice* 3: 91–113.

Hasanović, Hasan (I). 2015. Predavanje. Potočari, 12. april.

Hasanović, Hasan (II). 2015. Intervju z avtorico. Tuzla, 30. maj.

Jaklič, Maja. 2015a. Brammertz: Sodbi Karadžiću in Šešlju še letos. *Delo*, 4. junij. Dostopno prek: <http://www.delo.si/svet/evropa/brammertz-sodbi-karadzicu-in-seslju-se-letos.html> (30. april 2017).

--- 2015b. »Med nekoč in danes stoji ta prekleta vojna«. *Delo*, 6. julij. Dostopno prek: <http://www.delo.si/svet/evropa/med-nekoc-in-danes-stoji-ta-prekleta-vojna.html> (2. april 2017).

Judt, Tony. 2005. *Postwar. A History of Europe since 1945*. New York: The Penguin Press.

Kearney, Richard. 2016. *O zgodbah*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.

Konvencija o preprečevanju in kaznovanju zločina genocida – *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, podpisana v New Yorku 9. 12. 1948, v veljavi od 12. 1. 1951. Dostopno prek: <http://www.pisrs.si/Pis.web/mednarodnaPogodba?id=-19480909/01M> (14. januar 2017).

Kosić, Ankica in Stefano Livi. 2012. A Study of Perceived Parental Communication and Propensity towards Reconciliation among Youth in Vukovar (Croatia). *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 11 (4): 51–80.

Lerche, Charles. 2000. Peace Building Through Reconciliation. *The International Journal of Peace Studies* 2 (5). Dostopno prek: http://www.gmu.edu/programs/icar/ijps/vol5_2/cover5_2.htm (12. februar 2017).

Lieberman, Benjamin. 2010. »Ethnic Cleansing« Versus Genocide? *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, ur. Bloxham, Donald in Dirk A. Moses, 42–61. Oxford: Oxford University Press.

Lipschits, Itay in Rinat Kitai-Sangero. 2010. *The Place of Repentance in Retributive Sentencing*. Dostopno prek: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1924843 (23. april 2017).

Marš mira 2017. Dostopno prek: <http://www.maršmira.org/bs/> (20. maj 2017).

McGrattan, Cillian. 2012. Working Through the Past in Bosnia and Northern Ireland: Truth, Reconciliation and the Constraints of Consociationalism. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 11 (4): 103–126.

Miholič, Andrej. 2015. Srebrenica, kraj ukradenih duš in strtih src. *Sobotna priloga*, 11. julij. Dostopno prek: <http://www.delo.si/sobotna/srebrenica-kraj-ukradenih-dus-in-strtih-src.html> (14. januar 2017).

Mrovlje, Maša. 2014. Narrating and Understanding. V *Hannah Arendt: Key concepts*, ur. Patrick Hayden, 66–84. London in New York: Routledge. Dostopno prek: <https://grattoncourses.files.wordpress.com/2015/09/narrating-and-understanding-from-key-terms.pdf> (1. april 2017).

--- 2016. Forgiveness, representative judgement and love of the world: Exploring the Political Significance of Forgiveness in the Context of Transitional Justice and Reconciliation Debates. *Philosophia* 44 (4): 1079–1098.

N1 BIH. 2016. Popis iz 2013. godine pokazao razmjere genocida u Srebrenici. *N1*, 30. junij. Dostopno prek: <http://ba.n1info.com/a102866/Vijesti/Vijesti/Popis-iz-2013.-godine-pokazao-razmjere-genocida-u-Srebrenici.html> (1. maj 2017).

Nuhanović, Hasan. 2007. *Under the UN flag: the international community and the Srebrenica genocide*. Sarajevo: DES.

Osmanović, Azir. 2015. Intervju z avtorico. Potočari, 29. maj.

Outreach. 2005. *Facts about Srebrenica*. Dostopno prek: http://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/jit_srebrenica_en.pdf (1. maj 2017).

Parent, Genevieve. 2016. Genocide Denial: Perpetuating Victimization and the Cycle of Violence in Bosnia and Herzegovina. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 10 (2): 38–58.

Perry, Valery. 2009. A Survey of Reconciliation Processes in Bosnia and Herzegovina: the Gap Between People and Politics. V *Reconciliation(s): Transitional Justice in Postconflict Societies*, ur. Joanna R. Quinn, 207-231. Montréal: MQUP. Dostopno prek: <http://eds.a.ebscohost.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/eds/ebookviewer/ebook/bmxlYmtfXzQwNDgyMV9fQU41?sid=5234913d-1bca-44d7-84ae-98e1a49cba37@sessionmgr4010&vid=6&format=EB&rid=21> (27. marec 2017).

Power, Samantha. 2003. *A Problem from Hell. America and the Age of Genocide*. New York: HarperCollins Publishers Inc.

Primer IT-96-22-A (tožilec proti Draženu Erdemoviću). 1997. Dostopno prek: <http://www.icty.org/x/cases/erdemovic/acjug/en/erd-aj971007e.pdf> (12. februar 2017).

Primer IT-98-33-T (tožilec proti Radislavu Krstiću). 2001. ICTY. Dostopno prek: <http://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf> (24. marec 2017).

Primer IT-98-33-A (tožilec proti Radislavu Krstiću). 2004. Dostopno prek: <http://www.icty.org/x/cases/krstic/acjug/en/krs-aj040419e.pdf> (8. februar 2017).

Primer IT-95-5/18-T (tožilec proti Radovanu Karadžiću). 2016. Dostopno prek: http://www.icty.org/x/cases/karadzic/tjug/en/160324_judgement.pdf (12. februar 2017).

Reis, Bruce. 2015. How Deep the Sky: Discussion of Special Issue on Evolution of Witnessing. *Contemporary Psychoanalysis* 51 (2): 333–347.

Rettberg, Angelika in Juan E. Ugarriza. 2016. Reconciliation: A comprehensive framework for empirical analysis. *Security Dialogue* 47 (6): 517–540.

Rimski statut Mednarodnega kazenskega sodišča – *Rome Statute of the International Criminal Court.*, podpisan v Rimu 17. 7. 1998, v veljavi od 1. 7. 2002. Dostopno prek: http://legal.un.org/icc/statute/99_corr/cstatute.htm (8. februar 2017).

Rohde, David. 1997. *A safe area: Srebrenica: Europe's worst massacre since the Second World War.* London: Pocket Books.

--- 1998. *Endgame: the betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II.* Boulder: Westview Press.

Roter, Petra. 2015. International-local Linkages in Multistakeholder Partnerships Involved in Reconciliation, Inter-communal Bridgebuilding and Confidence-building. *Croatian International Relations Review* 21 (72): 139–166.

Salihović, Almasa. 2015. Intervju z avtorico. Tuzla, 28. maj.

Schaffer, Kay in Sidonie Smith. 2004. *Human rights and narrated lives: The Ethics of Recognition.* Houndmills, Basingstroke, Hampshire: Palgrave Macmillian.

Srebrenica – mesto zločina. 2015. Dostopno prek: <http://www.delo.si/assets/info5/20150706/srebrenica/goyt.html> (30. april 2017).

Staub, Ervin. 2013. A World Without Genocide: Prevention, Reconciliation, and the Creation of Peaceful Societies. *Journal of Social Issues* 69 (1): 180–199.

Thomas, Laurence. 2009. Forgiveness as Righteousness. V *Reconciliation(s): Transitional Justice in Postconflict Societies*, ur. Joanna R. Quinn, 17–25. Montréal: MQUP. Dostopno prek: <http://eds.a.ebscohost.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/eds/ebookviewer/ebook/bmxlYmtfXzQwNDgyMV9fQU41?sid=5234913d-1bca-44d7-84ae-98e1a49cba37@sessionmgr4010&vid=6&format=EB&rid=21> (27. marec 2017).

Tomovič, Brina. 2015. »Za spravo je priznanje krivde eden bistvenih pogojev, da se ta kompleksni proces lahko začne.« *MMC RTV SLO*, 8. julij. Dostopno prek: <http://www.rtvsllo.si/mmc-podrobno/srebrenica-20-let-pozneje/368656> (7. februar 2017).

Towner, Emil. 2013. Documenting Genocide: The »Record of Confession, Guilty Plea, Repentance and Apology« in Rwanda's Gacaca Trials. *Technical Communication Quarterly* 22: 285–303.

United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Dostopno prek: <http://www.icty.org/en> (7. februar 2017).

Urban Dictionary. Dostopno prek: <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=Balija> (20. maj 2017).

Resolucija 808, S/RES/808/1993. 1993. Dostopno prek: http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_808_1993_en.pdf (20. maj 2017).

Resolucija 819, S/RES/819. 1993. Dostopno prek: <http://www.nato.int/ifor/un/u930416a.htm> (1. maj 2017).

Zavod Pogreb ni tabu. Dostop prek: <http://www.pogreb-ni-tabu.si/2009/08/muslimanski-pogreb/> (20. maj 2017).

PRILOGE

Priloga A: Prepis pričevanja Hajre Čatić, žrtve in priče genocida v Srebrenici

Bilo je peklensko! V Srebrenici je bilo kot v velikem taborišču. Tudi ptica ni prišla notri. Edina povezava s svetom so bili radioamaterji, ki so se morda v svet prebili s svojimi poročili, s svojimi informacijami, kaj se dogaja v Srebrenici.

11. julija so Srbi zavzeli mesto. Teh vojakov, teroristov, četnikov – ne vem, kako naj jih poimenujem –, ki so sodelovali pri napadu na Srebrenico, je bilo približno 20.000. »Domačim« Srbom iz Bosne in Hercegovine so pomagali vojaki iz Srbije, Rusije, Grčije – ko sem se vrnila v Srebrenico, se je moja ulica imenovala Ulica grških branilcev, kar pomeni, da so pri genocidu v Srebrenici sodelovale tudi grške sile. Če smo Nizozemce pred tem vprašali, kaj se bo zgodilo, če Srbi napadejo Srebrenico, so odgovarjali, da bodo srbski položaji bombardirani v petih minutah. A potem pozivov, naj pomagajo Srebrenici, nihče ni poslušal.

11. julija, ko so srbske sile zavzele mesto, je domov prišel moj sin Nino, ki je bil poročevalec. Rekel mi je, naj z možem odideva v Potočare, kjer je bil nameščen nizozemski bataljon, on pa bo z drugimi moškimi odšel prek gozda. Tako sva odšla v Potočare, misleč, da nas bodo Nizozemci zaščitili, a so nas vse predali četnikom. Ženske in otroke so deportirali v Kladanj in Tuzlo, moške pa ločili. Mojega moža so ločili od mene, tako kot še približno 3000 moških, tistih, ki niso mogli iti prek gozda.

Nizozemski vojaki so nas v Potočarih ogradili s trakom. Približno 5000 ljudi se je zbralo v tovarni akumulatorjev, zunaj jih je bilo še okoli 20.000. Nizozemski vojaki so hodili med nami in govorili, da tistemu, ki stopi izza traku, ne zagotavljajo varnosti. 12. julija so med nas že prišli četniki, Nizozemcev pa nisem več videla. Četniki so ponoči odpeljali številna dekleta in jih posiljevali, odpeljali so tudi številne moške in jih pobijali na bližnjem žitnem polju, kjer zdaj stoji spominski center. Dogajale so se strašne stvari.

Prepoznala sem nekatere od teh srbskih vojakov. Videla sem tudi enega od sosedov, ki je za neko hišo odvedel skupino moških. Takrat sem šla ravno po vodo za naju z možem in ostale

sorodnike, a sem se vrnila brez nje. Mož me je vprašal, zakaj je nisem prinesla, a mu nisem mogla povedati, kaj sem videla, torej da za hišo ubijajo ljudi.

Zvečer se je začela deportacija, začeli so prihajati avtobusi in kamioni. Te noči se z možem nisva mogla vkrcati, šele 13. julija sva šla proti avtobusom. Ko sva prišla v bližino avtobusa, so mene poslali na eno stran, moža pa na drugo. Glede na to, da je bil moj mož še pred vojno operiran na ledvicah, med vojno pa se mu je zdravje poslabšalo, sem nekemu četniku rekla »Kaj boste z njim, človek je bolan?« pa me je odrinil s kopitom puške, tako da sem se komaj ujela z rokami, moža pa so odvedli proti Beli hiši⁴⁹. Vkrcala sem se na avtobus in skozi okno gledala, kako ga peljejo proti tej hiši. S seboj je imel torbo, v kateri je imel oblačila, ki jo je moral odvreči. Vsi, ki so imeli s seboj prtljago, so jo morali pustiti, tako da se pritličja te hiše zaradi torb, nahrbtnikov in podobnega sploh ni videlo. Tudi moj mož je moral odvreči torbo, potisnili so ga v hišo in takrat sem ga zadnjič videla. Jaz sem nato prišla v Tuzlo.

Ko smo videli toliko moških, ločenih v Potočarih, in toliko tistih, ki so se odpravili prek gozda, pa niso prišli v Tuzlo, nismo mogli verjeti, da so vse pobili. Na začetku smo mislili, da so nekje v taboriščih ali da so v rudnikih. Marsikaj smo mislili, ne pa, da so vse pobili. Medtem je mineval čas, mi smo jih začenjali iskati – ni kraja, kamor nismo šli –, a od vsega tega ni bilo nič. Ko so se začele odpirati masovne grobnice, pa smo se zavedli, da so resnično vse pobili.

Moža sem našla in pokopala leta 2005, še vedno pa iščem posmrtno ostanke sina. Glede na to, da so ga zaradi njegovega dela mnogi poznali, sem dobila nekaj informacij. Govorili so, da je bil ranjen pri potoku pri planini Budim. Na začetku smo čakali, da najdejo posmrtno ostanke ljudi, ki so umrli med poskusom preboja do svobodnega ozemlja prek gozda. A že od začetka nam mažejo oči, da so vse našli, pa jih vse do danes niso.

Šele jeseni⁵⁰ so razminirali ta del, kjer je bil ranjen moj sin, torej Bočin potok. Tu so našli pet trupel, od katerih sta dve identificirani. Glede preostalih treh trupel gojim upanje, da je moj sin med njimi, a dvomim, saj so mi povedali, da je bil tu ranjen, a da so ga potem nosili naprej. Upam, da najdejo vsaj eno njegovo kost. Najhuje mi je, ko se približuje 11. julij.

⁴⁹ Bela hiša je ime hiše, ki stoji nedaleč od nekdanjega oporišča Unproforja v Potočarih, in kjer je bila izvedena vrsta usmrtitev muslimanskih moških.

⁵⁰ Leta 2014.

Vsako leto mislim, da bom ga bom pokopala, pa je minilo že 20 let, jaz pa še vedno nisem našla sinovih posmrtnih ostankov. Zdi se mi, da živim samo še za ta dan, da ga pokopljem, da izvem, kaj se je zgodilo. Storilci pa zanikajo, da je bilo ubitih toliko ljudi in trdijo, da sorodniki lažemo. Če sinu ne bom postavila spomenika, bodo rekli celo, da ga nisem nikoli imela.

Ko so bila številna trupla že identificirana, se je pojavilo vprašanje, kam jih pokopati. Sorodniki smo jih hoteli pokopati tam, kjer se je zgodil genocid; Srbi pa so mislili, ko so nas pregnali od tu, da muslimanska noga nikoli več ne bo stopila na to ozemlje. Politika je za pokop določila neko lokacijo med krajema Kladanj in Olovo, a smo sorodnik žrtev rekli, da tega ne bomo dopustili, da hočemo, da so žrtve pokopane v Potočarih, tam, kjer se je pred očmi Združenih narodov in nizozemskega bataljona zgodil genocid. Ves ta postopek je trajal zelo dolgo. Potem se je začel tudi povratek pregnanih. Da se vrnemo, smo se odločili zaradi mrtvih, da ne bomo sem nosili le njih, živi pa se ne bomo vrnil. Korak za korakom so nam dovolili, da se vrnemo. Srbi, ki so se naselili po naših hišah, so se morali zahvaljujoč visokim predstavnikom umakniti, mi pa smo se lahko znova naselili.

Življenje sicer nikoli več ne more biti tako, kot je bilo včasih. Pred vojno smo delali skupaj, zdi se mi, da sem imela več prijateljic Srbkinj kot muslimank. A oni so se na to pripravljali deset let, mi pa nismo vedeli ničesar. Nihče nam ni povedal ničesar. Ena od mojih prijateljic Srbkinj je odšla v Beograd, a mi ni sporočila »Hajra, pojdi, umakni otroka, nekaj se pripravljaj«. ... Če danes srečam te ljudi, se z njimi pozdravim, a ni več tako, kot je bilo. Ne more biti. S tistimi, za katere vem, da niso sodelovali pri zločinu, pri genocidu, se pogovarjam, a vsi moški so najverjetneje sodelovali. Toda razmere so takšne, da če potrebuješ mojstra, na primer električarja ali vodovodarja, naših moških ni, in moraš poklicati njih. Pridejo čez nekaj minut, naredijo vse, saj vedo, da bodo dobili plačilo, a o tem, kaj se je zgodilo, nočejo govoriti.

V združenju Mater Srebrenice se borimo za resnico in pravico, torej da najdemo naše najdražje, da ugotovimo, kaj se je zgodilo, ter da dosežemo, da tisti, ki so zakrivali zločine, zanje odgovarjajo. A nismo zadovoljne ne s sodiščem v Haagu ne s sodiščem v BIH. Saj vidite, da mnoge izpuščajo na prostost, na primer Šešlja, berem tudi, da Mladić zahteva, da ga izpustijo na zdravljenje v Rusijo ... Zahtevali smo tudi zamenjavo sodnika Merona, zbrali

3000 podpisov, a so njegov mandat so znova podaljšali. V vse to se vmešava politika, v sodišče in v vse, tudi v življenje v Srebrenici. Srebrenica je bila pred vojno izredno razvita občina. Večinoma so delali vsi. Imeli smo dva rudnika, imeli smo pet tovarn, pri Zelenem Jadru je bila razvita lesna industrija in dve tovarni. Še danes imamo zdravilno vodo, a (Milorad) Dodik ne dovoli, da bi tu delovalo kar koli. Nek Srb je na primer začel graditi toplice, zaposlil bi 300 delavcev, in je iskal podporo, a ker ni v Dodikovi stranki mu Dodik ne dovoli gradnje in je ustavil dela. Bilo je tudi nekaj provokacij, na primer dan po dženazi, 12. julija. Na ta dan so včasih organizirano po Srebrenici hodili četniki in prepevali četniške pesmi in vzklikali 'To je Srbija'. A smo se pritožili visokim predstavnikom in amerškemu veleposlaništvu, tako da tega že dve leti ne smejo početi.

Priloga B: Prepis pričevanja Hasana Hasanovića (II), žrtve in priče genocida v Srebrenici

Živel sem v vasi Likari, nedaleč od Srebrenice, približno sedem kilometrov od središča mesta. Živelo se je kot v vsej Jugoslaviji – živel sem v delavskem razredu, v delavski družini, torej v srednjem razredu ljudi, ki nimajo ravno veliko, a jim ničesar ne manjka. Živel sem v sedemčlanski družini, torej jaz, dva brata, dve sestri, oče in mati. Šola je potekala normalno, zdi se mi, da smo se več družili in imeli več prijateljev druge narodnosti, večinoma Srbov. Vse do leta 1991 sem živel v Srebrenici, dokler nisem odšel na služenje JNA⁵¹ v Beograd. Po vrnitvi iz Beograda, točneje po dezertaciji iz takratne JNA, sem se znova vrnil v Srebrenico, kjer sem živel do začetka vojne.

Najbolj se spomnim otroštva in šolskih dni v osnovni šoli. To je bil najljubši del mojega življenja, saj nisem rabil skrbeti, nisem rabil razmišljati, ali moram kaj zaslužiti ali ne, starši so skrbeli za vse. Torej, spomnim se teh šolskih dni in svoje vasi, še vedno mi je pri srcu, še vedno jo imam rad in jo pogosto obiskujem. To je moj največji spomin, tam so pokopani moji dedje, pradedje, družina in tisti, ki so umrli med vojno.

Vojna v Srebrenici, april 1992 ... Do neke mere je bilo to moč pričakovati. Ustvarilo se je neko posebno vzdušje – odcepila se je Slovenija, odcepila se je Hrvaška, v tem času je divjala vojna na Hrvaškem ... Na začetku leta 1992, 6. in 7. aprila, so prve žrtve padle tudi v Bijeljini

⁵¹ Jugoslovenska narodna armija oziroma JNA; slovensko Jugoslovanska ljudska armada oziroma JLA.

in Zvorniku, kar je nakazovalo na to, da se bo vojna razširila tudi k nam. Takoj na začetku vojne leta 1992, natančneje 13. maja 1992, je bila ena prvih vasi, ki so bile požgane na območju občine Srebrenica, moja vas. Bili smo pregnani, a hvala bogu smo takrat uspeli vsi živi pobegniti iz vasi. Vas je bila od 13. do 15. maja požgana, minirana, preprosto povsem uničena. Danes v moji vasi ostajajo samo ostanki zidu. Kdor to vidi, si misli, da tu nikoli ni nihče živel; to je danes mogoče videti le po spomenikih na pokopališču in po ostankih hiš.

Enklava je, še posebej po demilitarizaciji, postala eno največjih taborišč, če ne celo največje taborišče v zgodovini. V Srebrenici je živel med 40.000 in 45.000 ljudi iz različnih koncev Bosne in Hercegovine. Približno 11 odstotkov je bilo Srebrničanov, vse ostalo pa so bili ljudje, ki so pobegnili iz občin Zvornik, Vlasenica, Rogatica, Bratunac itd. Življenje v enklavi je bilo zelo težko. Lakota je bila velika. Ko zdaj nekomu rečem, da leta 1993 18 dni nisem videl kruha, da ga nisem videl niti na sliki, kaj šele v rokah, si tega ne more predstavljati. Marsikdo bi mi morda celo rekel, da sem nor. Bila je torej velika lakota, beda, umiralo se je vsak dan. Čeprav smo bili razglašeni za demilitarizirano cono, so od 18. aprila 1993 ljudje znova umirali pod streli ostrostrelcev z okoliških hribov.

Jaz sem bil v tem času vojak, v civilu, brez orožja. Živel sem zelo težko, a sem vseskozi razmišljal o tem, kako bo jutrišnji dan boljši. UNPROFOR in francoski general Philippe Morillon so mi je vzbujali upanje, pa ne samo meni, ampak vsemu narodu, da bo bolje. Razmere so se nekoliko popravile po dostavi hrane iz Evrope, Evropske unije, s pomočjo ZN. V Srebrenici sem se leta 1993 – na kar nekateri gledajo malo čudno – celo zaljubil, se poročil in leta 1994 dobil sina. Tako je bilo dan za dnem. Živeli smo v upanju, da bo bolje, ampak nikoli ni bilo bolje, vse do tega prekletega 11. julija, ko je postalo zares katastrofalno.

Zame je bile eden najtežjih trenutkov padec Srebrenice, ko se je reka ljudi, ki sem jo lahko videl skozi okno svoje hiše, zlivala v oporišče Unproforja v Potočare. To je bilo zame težje od vsega, kar se je dogajalo doslej, saj sem vedel, da se ne bo dobro končalo. Vedel sem, da bo veliko mrtvih. Začutil sem to. Kar se je pozneje tudi potrdilo. Od časa do časa sem mislil, da so posamezni trenutki najtežji, a resnično najtežji trenutek v mojem življenju je bil trenutek, ko sem se moral ločiti od sina in žene. Od njiju sem se ločil 11. julija, približno ob treh popoldne ali morda še malo prej. Drug z drugim nismo mogli govoriti, nič si nismo mogli reči, žena je zgolj snela veržico z obeskom polmeseca in zvezde, preprosto ker se je bala, da

bo, če bo kdo to našel, zaradi tega obeska obsojena na smrt. Dala mi je ta obesek, da bi me vodil celo pot. To je bil prav gotovo najtežji trenutek, saj sem se ločeval od otroka, ki je imel 14 mesecev, ki se je stresel ob vsaki eksploziji granate, čeprav so v tem trenutku granate, ki so začele padati ob začetku ofenzive 6. julija, sicer zaspale.

Ko je postalo jasno, da bo Srebrenica padla, sem v Potočare spremil ženo in sina. Pogosto sem ostal brez besed, v želodcu se mi je nabrala nekakšna kepa, nisem mogel govoriti, do ničesar več mi ni bilo. Krenili smo torej proti Potočarom, kjer sem pri ljudeh opazil nekakšen delirij; vsi so se nekam gibali, niso zastajali, a niso imeli cilja. Nekateri so govorili, naj gremo v oporišče Unproforja, da nam bodo pomagali; nato pa smo dobili povratno informacijo, da Unprofor ne dovoli vstopa v oporišče. Veliko je bilo panike.

Medtem se je razširila tudi informacija, naj vojno sposobni ne hodimo v oporišče, saj obstaja velika verjetnost, da nas bodo vse pobili. Tako je bila na koncu sprejeta odločitev, da se prebijemo prek gozda. Ni bilo še povsem odločeno, ali bomo šli proti Tuzli ali proti Kladnju, šele pozno zvečer pa je bilo odločeno, da gremo proti Tuzli. Zbrani v gozdu v vasi Šušnjari smo čakali končno odločitev, v kateri smeri naj krenemo, če sploh krenemo. Dogovarjanje, ki je trajalo zelo dolgo, so ves čas spremljale granate, a zahvaljujoči nekemu čudežu nihče ni bil ranjen.

Šele naslednji dan, ko smo krenili na pot in sem zapustil demilitarizirano cono, sem v tej množici ljudi uspel najti svoja brata. Bilo nas je približno med 15.000 in 18.000, pa zelo malo deklet, torej žensk, ki si prav tako niso drznile odpraviti proti Potočarom oziroma se niso hotele ločiti od svojih sinov, bratov ...

Začetek kolone je krenil na pot okoli druge ure ponoči. Jaz sem demilitarizirano cono, torej njeno mejo, zapustil približno med pol četrto in pol peto uro zjutraj. Lahko si mislite, kako dolga je bila ta kolona, če sem šele okoli osme oziroma pol osme ure zjutraj dosegel to območje. Nismo sicer imeli ur oziroma jo je imel le redko kdo, zato smo zelo težko spremljali točen čas, a ocenjevali smo ga glede na vzhod sonca.

Okoli osme ure zjutraj sem dosegel neko območje, ki je bilo as zelo nevarno. Linija, ki so jo tu držale srbske sile, je bila odprta za naš prehod. Šele potem, ko smo šli prek njihove linije,

so začeli ljudem streljati v hrbet. Na prvi od teh zased, pri kraju Buljim, so ubili enega od mojih bratov – Hajra, za smrt katerega pa sem izvedel šele 12. julija okoli tretje oziroma četrte ure popoldne. Izvedel sem tako, da me je eden od sosedov slučajno našel sedečega v gozdu med množico ljudi, kjer sem sedel z drugim bratom. Pristopil je in preprosto dejal »Hasan tvoj brat Hajro je umrl«. Tako hladno je to dejal. Mislil sem, glede na to, da je mlad, da ga je morda kje videl zaspati, da leži ali sedi, zato sem se odločil vrniti na kraj, kjer ga je videl. Čez gozd sem se vrnil približno tri ali štiri kilometre in res sem našel svojega brata. Ne vem, kako bi vam opisal ta trenutek. Smrt sem začel dojemati kot nekdanj vsakdanjega. Vse, zaradi česar mi je bilo žal, je bilo to, ker je imel šele 18 let. Z njim sta umrla Naziv in njegov sin Mersed in še trije ljudje, ki jih nisem poznal. Kaj sem mogel? Obrnil sem ga na hrbet, mu pokril glavo in nadaljeval pot naprej.

Nisem vedel, kje je ta Tuzla. Ljudje so govorili, da je sto kilometrov daleč, nisem pa pričakoval, da bo tako težko. Premikali smo se namreč večinoma po poteh, ki niso bile pomembne nikomur, po potokih, hriBIH, skratka gozdnih predelih, kjer nismo pričakovali, da nas bo kdor koli iskal. A to smo narobe ocenili. Prav tu so ubili največ ljudi.

Pri kraju Kameničko Brdo, tik pred mrakom, se je naenkrat s sosednje livade zaslišal ženski glas, ki je zavpil: »O, balije, zdaj boste videli, kaj zmore Srbkinja!«, nakar je odjeknilo pet strelav. Po tem pa je začela zemlja goreti in drhteti. S tega kraja sem pobegnil. Bežal sem ponoči in uspel pobegniti, pri tem pa znova izgubil brata Hasiba. Pristal sem v nekem potoku, povsod sem slišal glasove, a nikomur se nisem upal približati. Še pred zoro sem se s pomočjo tega potoka, rečice poskušal orientirati. Dosegel sem kraj Kravica, kjer se je pozneje zgodil masaker. Tega nisem videl, videl pa sem množico ljudi za temi objekti. Kaj sem lahko storil? Lahko sem se vrnil v hrib, v gozd. Po vrnitvi v gozd sem se znašel na istem mestu, od koder sem pobegnil, torej na Kameničkem Brdu – to so Bratunačke Kamenice –, kjer je po moji oceni umrlo med 900 in 1200 ljudi. Še vedno jih je nekaj kazalo znake življenja. Mislim, da na svetu ni režiserja, ki bi lahko naredil sceno takega masakra. To je nekaj neopisljivega. Odtrgane roke, noge, množica mrtvih itd.

Tu so leta 2002 ali 2003 pobrali ta trupla, ki niso bila niti pokopana. Izkazalo se je, da sem bil v oceni približno natančen. Pobrali so približno 930 trupel. To je bila ena največjih zased in kraj, kjer je bilo ubitih skoraj največ ljudi.

Po tem sem nadaljeval pot in iskal brata. Napotil sem se proti planini Udrč. Po prihodu pod sam vrh planine sem sklenil, da bom pristopil k prvemu človeku, ki ga vidim, pa tudi če me ubijejo. Nisem se več skrival, ni me bilo več strah, nisem več razmišljal o smrti. Vse do takrat me je bilo res strah.

Prišel sem na to planino Udrč, sedel in počival v mraku. Znova sem srečal množico ljudi, že vse brez uma. Pojavljati so se namreč začele težave zaradi neprespanosti – ljudje so začeli blesti – in težave zaradi lakote, ker nihče ni imel s seboj hrane. Čez nekaj časa se je za nami pojavila še ena manjša skupina približno 60, ki je reko Zeleni Jadar prečkala za menoj. V njej sem znova našel brata Hasiba. Hodil je bos oziroma na eni nogi je imel nogavico, drugo nogo pa povsem boso. Opazil sem, da večini od njih krvavijo stopala, saj so hodili po takem terenu, ki je nasut zgolj s kamenjem. Vprašal sem ga, če ga boli, a nog sploh ni občutil, niti jim ni posvečal veliko pozornosti. Njegov cilj je bil samo, da pride do vode in da se napije. Pokazal sem mu, kje je voda. Za kratek čas sva sedla, nato pa smo ponoči nadaljevali pot.

Tekom te noči, po prihodu v vas Glodi, ko smo prešli planino Udrč, sem znova pil vodo iz reke Drinjače, nakar se je z menoj začelo dogajati nekaj čudnega. Mislim, da so mi bili najbližje, razlagal, da se z menoj nekaj dogaja, namreč da imam občutek, da so vsi videti kot četniki in da me znova grabi strah. Svetovali so mi, naj poskušam malo odspati, a tega seveda nisem smel storiti, sem se pa zaradi tega obvladal. Pozneje sem izvedel, da je bila to posledica zastrupljene vode. Doktorica Fatima Dautbašić, ki je prav tako prehodila pot proti Tuzli, je namreč z marša uspela prinesiti stekleničko vode iz Jadra in stekleničko iz Drinjače, kar je bilo pozneje analizirano v Tuzli. Izkazalo se je, da je bila voda zastrupljena z nevroparalitičnimi bojnimi strupi. Posledica tega je bilo, da so ljudje preprosto vzklikali »Četniki, ne me!« in bežali od nas, v resnici pa so pobegnili prav k njim. Zdi se mi, da se ni od teh ljudi, ki so takrat pobegnili, vrnil nihče.

Na poti je znova prišlo do ubijanja v vasi Kamenice – pri Zvorniških Kamenicah. Ljudem se je bledlo, spet niso vedeli, kje so, lakota je bila še večja, še večja je bila izčrpanost ... Ljudje so padali po tleh in govorili »Ne grem naprej, ne zanima me, ubijte me«. Torej prosili so, da jih ubijemo.

Štirinajstega julija smo dosegli vas Liplje, kjer nas je pričakala nova zaseda. Ljudje pravijo, da jih je tu umrlo veliko, a tega nisem videl, videl pa sem nekaj drugega: po izhodu iz Liplja proti vasi Snagovo, sem na desni strani ob cesti videl trupla šestih ljudi, ki niso imeli glave. Niti eden. Rekli so mi, to pa sem lahko predpostavljaj tudi sam, da je bila to naša predhodnica, ljudje, ki so poznali teren in so ga šli pregledati, a so jih pri tem ujeli in ubili. Videl se jih brez glav. Kako se je to zgodilo, ne vem. Nekateri so rekli, da je tu v tem gozdu, kjer smo bili zaradi streljanja razpršeni, umrlo med 200 in 300 ljudi, v kar niti malo ne dvomim.

Že po izhodu na Snagovo, pri prehodu s Snagovega na Crni vrh, se nam je najpogosteje dogajalo, da smo naleteli na mine. Bil je 15. julij, temperature so bile vse višje, ljudje so že onemogli zaradi lakote, nekaterim pa so se začela gnojiti in krvaveti stopala. To se je zgodilo tudi pri meni – zaradi infekcije stopal so mi zdravniki pozneje hoteli amputirati obe nogi.

Petnajstega julija tik pred nočjo se je zgodilo nekaj neopisljivega – padla je močna toča, močna toča. Po tej toči so bili ljudje kot brez uma, začela jih je tresti mrzlica, s strani so začeli četniki intenzivno streljati, na vsakem koraku pa so bile mine. Na žalost, na mojo žalost, je moj brat ali eden od tistih, ki so umrli skupaj z njim, aktiviral eno od teh min. Šestnajstega julija, približno ob treh ali pol štirih zjutraj, je bil moj brat Hasib hudo ranjen. Detonacija me je vrgla v zrak. Nato sem se vrnil in pri tem klical brata, nisem hotel več molčati, čeprav so nas opozarjali, naj bomo tiho. Čeprav sem brata klical po imenu, se mi ni oglasil. Za nogo sem prijel nekega fanta, ga tresel, a se ni odzval, zato sem sklepal, da je mrtev. Prav tako drugega fanta, ki je bil živ in mi je rekel, naj ga ne prijemam in da je ranjen. Tretji osebi, za katero sem poskušal ugotoviti, ali je moj brat, sem, tipajoč, ker še ni bilo svetlo, saj sonce še ni vzšlo, roko vtaknil v trebuh. Rekel mi je: »Ranjen sem, boli me tu, kjer me držiš«. Prižgal sem vžigalnik in videl, da držim brata. Kaj sem mogel – bil je živ. V tem trenutku sem se odločil, da bom brata nosil in da ne bom odnehal. Dolgo časa sem ga nosil sam. Odnese sem ga na primer 200 ali 300 metrov, čeprav me je prosil, naj ga pustim. Nato sem ga spustil in se vrnil po soseda Admira. In tako dalje. Sčasoma so Admira prevzeli drugi, za mojega brata pa niso marali, saj so videli, da bo umrl. Dosegla sva nek potok, kjer sta bila tudi doktorja Fatima Dautbašić in Ilijaz Pilav, ki sta ga pregledala in mu prevezala rano. Ilijaz je trdil, da bo umrl v desetih minutah, a to je bila bodisi slaba ocena bodisi usoda – moj brat je živel še devet ur in pol. Umrl je okoli 13.30 ali 14. ure, 16. julija. Vseeno nisem hotel odnehati, čeprav mi je

večina govorila, naj ga pokopljemo, pa bomo nato nekega dne prišli ponj. Strah me je bilo, kaj bom rekel materi, če jo v Tuzli najdem živo. Materi sem namreč obljubil, da se bo nekdo od nas vrnil živ, če pridem jaz, pa bo z mano še eden od bratov. Brata sem sicer res uspel prenesti, a na žalost mrtvega. Njegovo truplo so pozneje odpeljali na patologijo v Tuzlo, o čemer pa me niso obvestili. Po dveh mesecih in pol iskanja, sem ga našel in pokopal tu, za tem gričem, na ateističnem pokopališču⁵².

Po prihodu v Nezuk sem šele videl, da sem ranjen tudi sam. Bil sem ranjen v desno nogo in precej izkrvavel. Zdravniki, ki so me pregledali po prihodu v Nezuk, so odločili, da mi morajo zaradi gnojenja in infekcije odrezati obe stopali. Previli so mi rane in me odpeljali v improvizirano bolnišnico v šolo, a sem od tam pobegnil, zaradi česar imam danes obe nogi, in se lotil iskanja žene, sina in matere.

Moja žena in sin sta v oporišču Unproforja prespala eno noč. Drugi dan oziroma tretji dan bivanja v Potočarih, 13. julija, so ju z avtobusom prepeljali do Kladnja. Žena pravi, da so oboroženi moški z avtobusov odstranjevali moške, ne glede na starost, od najmlajših do najstarejših. Tudi ona se je znašla v neprijetni situaciji – tik pred Kladnjem so jo po izstopu iz avtobusa obkladali z raznimi žaljivimi nazivi, kurbo in balijko, ter jo obtoževali, da laže, da otrok, ki ga je nosila, ni njen. Verjetno z namenom, da jo prestrašijo, so ji govorili, da bodo otroka ubili, nad njim vihteli nož, a hvala bogu tega niso storili. Iz Kladanja so jo prepeljali na letališče Dubrave v oporišče ZN, kjer so begunce namestili v neke majhne šotorčke. Tu je moja žena ostala vse do mojega prihoda.

Ženo sem našel skupaj z mamo in sinom. Čutil sem veliko veselje, moje srce je bilo ogromno, na sredini pa kamen, ki me je dušil. Materi sem rekel, naj sede, zato je že predpostavljala, kaj sledi. Povedal sem ji, da sta dva sinova, Hajro in Hasib, umrla, da sem jaz edini preživel. Nato je izgubila zavest in prepeljati smo jo morali v bolnico. Srečanja s soprogo se zato sploh ne spomnim. Mislim, da se nisva uspela niti ustrezno pozdraviti. Pozneje mi je povedala, kaj mi je takrat govorila – bilo je nekaj v smislu »Samo, da si prišel; preživel si; hvala bogu zaradi otroka«. A tega se ne spomnim, ker se mi je pred očmi vseskozi vrtela slika bratov, tistih ljudi, ki so umrli na Kamenici, tistih ljudi brez glave. Še danes vsak večer, ko grem spat in zaprem oči, pred seboj vidim Srebrenico, prav marš smrti. Zjutraj, ko se zbudim, ob prvi kavi

⁵² Pogovor je potekal v parku Slana Banja v Tuzli.

se spomnim Srebrenice. Mislim, da bo tako vse življenje. Morda je to neke vrste posttravmatski sindrom, a na nek način mislim, da je to dobro. Zaradi tega ne bom pozabil, kaj se je zgodilo.

Truplo brata Hajra so našli v dveh masovnih grobnicah – v grobnicah Snagovo 1 in Snagovo 4. Njegove posmrtno ostanke so našli v razmaku nekaj mesecev. Zgornji del trupla, torej skelet, so našli leta 2009, na začetku marca. Nato so šest dni pred pokopom v Potočarih 11. julija, torej 5. julija, našli še njegove noge. Tako sem leta 2009 v Potočarih pokopal oba brata, enega poleg drugega, prav na vrhu pokopališča.

Informacija, da so nekoga našli, sorodnike najverjetneje najprej »zadane« tako, kot je moja mati, ko sem ji povedal, da so našli brata Hajra. Ko sem materi sporočil, da so ga našli, se je počutila, kot da je umrl tisti dan. Ves čas je namreč upala, da se bo od nekje vrnil živ. Negotovost za sorodnike je velika, ker se te grobnice odpirajo prepočasi, ker se ljudje, priče, ki vedo, prepočasi »zbujajo« in povedo, kje je kakšna grobnica. Iskanje poteka zares prepočasi. Po drugi strani pa so družine tako vesele, ko jim sporočijo, da so našli posmrtno ostanke. Vesele so, ker bodo vedele, kje je sorodnik pokopan, ker bodo lahko obiskale njegov grob.

Haaški tribunal kot sodišče pravice dojemam ne bom rekel kot lenega, ampak kot nepravičnega, in sicer za to, ker človeka, ki je v sodni dvorani priznal krivdo za uboj 72 ljudi, spozna za krivega in ga obsodi na pet let zapor. Konkretno govorim o primeru Dražena Erdemovića, ki je bil za zločine v Srebrenici obsojen na sedem let zapor, pa pomiloščen na pet, na koncu pa izpuščen iz zapor. Strah me je, da se zaradi tako malih kazni ne bi kaj podobnega znova zgodilo kje drugje. Sodbe pa bi mi prinesle mir. Imel bi občutek, da je tisti, ki je kriv za smrt mojih bratov, moje družine, sorodnikov, sovaščanov, pristal za zapahi. Vedel bi, da ta oseba ne more škoditi nikomur več, kaj šele, da ponovi kaj podobnega.

Z ljudmi drugih nacionalnosti normalno sodelujem. Nikoli jih nisem užalil, niti ne mislim, da so oni krivi za dogodke. Menim, da ni kriv celoten narod, ampak da so krivi posamezniki, kar se dokazuje tudi na sojenjih. Ti posamezniki naj bodisi dokažejo, da niso krivi, a pogosto se dokazuje nasprotno. Vendar ljudi nimam za krive, dokler jim ne dokažejo krivde.

Razmišljam tudi o povratku v Srebrenico. Sem blizu upokojitvi. Če bo bog dal, se bom takoj po upokojitvi vrnil v rodno vas. Tja se je že vrnila ena od družin. Ne za to, ker so upokojeni, ampak ker so tako želeli. Tudi jaz se tja pogosto vračam iz želje – tu je moja zemlja, dediščina, tu me bodo pokopali, ko bom umrl.

Srebrenica ima zdaj rano, ki bo za celjenje potrebovala morda celo stoletje. V Srebrenici je polno ljudi samo julija, ko poteka dženaza. Tam danes ni več rojstev; to je mesto starcev.

Priloga C: Prepis pričevanja Almase Salihović, žrtve in priče genocida v Srebrenici

Rodila sem se in živela v majhni vasi Skejići, ki je od Srebrenice oddaljena 22 kilometrov. Tam sem z družino – tremi sestrami, dvema bratoma in mamom – živela vse do leta 1993, ko nas je dosegla vojna⁵³. Leta 1993 smo iz vasi pobegnili proti Srebrenici. Nekaj mesecev smo živeli pri sorodnikih, nato pa so nas namestili v novo zgrajeno naselje Zeleni Jadar, ki so ga postavili med Srebrenico in našo vasjo. Tu smo bili nameščeni vsi, ki smo pobegnili iz svojih vasi, in tu naj bi ostali, dokler ne bo sprejeta neka rešitev.

V Zelenem Jadru smo prebivali do leta 1994, ko so znova začele krožiti govornice, da so srbske sile zelo blizu. Takrat smo znova odšli v Srebrenico, kjer smo ostali nekaj mesecev. Pogoji za življenje so bili milo rečeno grozni: vse manj je bilo hrane, vse več ljudi ... Leta 1995, ko se je približeval julij, se je vse pogosteje govorilo, da so srbske sile vse bližje, čeprav nas to ni prav dosti skrbelo. Srebrenica je bila zaščiteni cona, tako da smo vsi pričakovali, da nas bodo premestili nekam drugam ali pa da nas bodo pustili pri miru.

Julija 1995 se je cela Srebrenica peš odpravila proti Potočarim. Z mamom, bratom in dvema sestrami smo se odpravili skupaj, starejši brat in starejša sestra pa sta se odpravila že pred nami. Prišli smo v Potočare, kjer nas je ustavil nizozemski bataljon. Rekli so nam, da ne rabimo nikamor več, nas zagradili s trakom in nam naročili, naj počakamo, da bomo premeščeni na območje Tuzle ali Kladnja. Tu smo čakali približno dva dni. Ker ni bilo več prostora v tovarnah, smo z mamom, bratom in sestro ostali zunaj, tik ob zidu ene od tovarn, ki danes služijo kot spominski center, in čakali, kaj se bo zgodilo.

⁵³ Almasin oče je umrl pred vojno.

Iskreno smo mislili, da nas bodo nizozemski vojaki zaščitili. Če imate nek tuj organ, ne pa nekoga, ki je z vami ves čas, ki je bodisi Srb bodisi Bošnjak bodisi pripadnik enega od narodov bivše Jugoslavije, tujcu verjamete, ko reče, da bo vse v redu. Preprosto smo verjeli, da je svet veliko večji, in da se ne bo zgodilo nič takšnega. Nizozemski vojaki so bili zelo korektni, a se jim je jasno videlo, da so prestrašeni.

Ponoči se je dogajalo marsikaj. Vojaki so hodili med nami in iskali vojno sposobne mlajše moške. Nekatere od njih so odvedli neznan kam. Takrat še nismo vedeli, kje sta starejši brat in starejša sestra. Že naslednji se je med ljudmi razširila panika, saj je v Potočare prišel general Ratko Mladić. Jaz sem bila med tisto skupino otrok, ki jim je delil čokolado. Ko tako gledate nekoga, si ne mislite, da se vam bo zgodilo kaj slabega. Še vedno se ne strelja, nihče vam nič noče, samo govori se, da bo vse v redu. Samo čakali smo, da vidimo, kaj bo.

Kmalu so začeli prihajati avtobusi, h katerim so ljudje panično bežali, samo da ostanejo živi. Spomnim se, da smo tekli. Ker sem bila najmlajši otrok, me je mama trdno držala pri sebi in me vlekla za seboj. Tako smo se uspeli pri zadnjih vratih vkrcati na enega od avtobusov. Mama je mlajšega brata potisnila pod sedež in nanj naložila kup oblačil. Jaz sem sedla spodaj. Bili smo veseli, ker smo se uspeli vkrcati, ker smo šli naprej, ker ni bilo več te panike. Na cesti proti Bratuncu smo srečevali srbske civiliste, ki so nas obmetavali s kamenjem, nam s prsti kazali grde geste in grimase. Naš avtobus so zaustavili samo enkrat, ne spomnim se točno kje. Skratka, ustavili so nas, skozi zadnja vrata pa je vstopil izredno obilen moški z dolgo brado. Na sebi ni imel majice, ampak samo vojaške hlače. V eni roki je držal ogromen vojaški nož, v drugi pa avtomatsko puško. Začel je ihtavo govoriti, naj mu damo ves denar, vse zlato, srebro, vse dragocenosti, ki jih imamo pri sebi, saj nas bodo pri izhodu iz avtobusa pri Kladnju preiskali in če bodo pri nas našli nakit ali denar, nam bomo odsekali del telesa. Vpil je, govoril, naj mu damo vse, preklinjal ... V takem trenutku ne razmišljate, kdo je okoli vas, s kom ste ... Vstala sem s sedeža, pri sebi sem imela lutko, ki je imela, se mi zdi, samo eno oko, in nekega majhnega konjička, tudi sama ne vem natančno – žal mi je, ker nisem teh predmetov shranila ... Torej vstala sem, noge so se mi tresle in začela sem govoriti: »Jaz imam samo lutko. Hočeš mojo lutko? Nimam nič drugega«. Jokala sem in ponavljala samo to, mama pa mi je govorila »Sedi Almasa, sedi«. Vendar pa ne slišite čisto nič, občutite zgolj neverjeten strah, ki ga nisem nikoli več doživela. V tem trenutku je voznik avtobusa vstal s

sedeža in nekaj grdega zabrusil temu vojaku ter mu rekel »Nehaj, prosim te, in pojdi ven«. Potem je vojak odšel in vse do Kladnja nas niso več ustavili. Ko smo prišli v Kladanj, je bil že večer. Bili smo prestrašeni in lačni, ljudje so nam metali kruh, kot da smo žival, mi pa nismo vedeli, kaj bi si mislili o sebi. Tu smo nato čakali, kaj bo sledilo.

Čakali smo celo noč ali pa se mi je tako samo zdelo. Potem so začeli govoriti, da prihajajo novi begunci. Stekli smo proti avtobusom. Vem samo, da sem zagledala sestro Fatimo. Mama jo je vprašala, kje je Abdulah⁵⁴, ona pa je samo jokala in rekla, da so ga pri vstopu na avtobus zadržali. Mama se je takrat onesvestila.

Nismo vedeli, kaj se je zgodilo z njim. Ker so številni, ki so poznali pot, prihajali prek gozda, smo mislili, da bo tudi naš nekako prišel. Ali pa, da bo v taborišču, izmenjan ... Več let smo bili trdno prepričani, da se bo zgodilo nekaj takšnega. Nato pa so začeli odkrivati in izkopavati množična grobišča. Takrat smo se začeli bati. Leta 2008 je na telefonsko številko moje sestre, ki sem jo takrat uporabljala jaz, pozvonil klic iz Tuzle, iz Inštituta za pogrešane osebe. Vprašali so me, če sem ta in ta oseba, in mi rekli, da lahko z 99 odstotno gotovostjo potrdijo, da so mojega brata našli v sekundarni masovni grobnici v bližini Zvornika. Z bratom in sestro smo nato odšli na Inštitut za pogrešane osebe, kjer so nam pojasnili, da so našli samo 30 odstotkov ostankov njegovega telesa in nek star pulover, v katerega je bil oblečen. Vprašali so nas, če želimo te ostanke pokopati. To je bilo še nekje na začetku leta 2008, tako da bi se lahko odločili za pokop ob naslednji dženzazi. Mi smo sicer hoteli počakati, da bi našli še kakšen del njegovega telesa, ampak, kot so nam pojasnili, je to zelo težko, ker gre za sekundarne množične grobnice, pri čemer že ime nakazuje, da ni grobnica, kamor so prvič odlagali trupla, ampak so izkopali drugo, tretjo ... Kar je izgubljenega od teh kosti, morda nikoli ne bomo našli. Na koncu nismo hoteli, da leži v neki vreči v Tuzli, zato smo se odločili, da teh 30 odstotkov njegovega telesa pokopljemo še isto leto.

Iz Kladnja, kamor so nas prepeljali iz Srebrenice, so nas kmalu premestili proti Srebreniku. Z družino sem bila sprva nameščena v isti šoli, v kateri sem potem zaključila osnovno šolo. Tu smo bili nekaj mesecev, nato so nas premestili. Med otroki smo bili videti kot neko čudo, najprej zaradi oblačil, saj nismo imeli kaj obleči, potem zaradi načina govora, zaradi drugačnega naglasa, zaradi česar so nas potem dražili, ampak to je bilo obojestransko. Vseeno

⁵⁴ Najstarejši Almasin brat.

smo občutili sočutje, veliko dobrih ljudi nam je bilo pripravljenih pomagati, a kaj, ko smo čutili, da nimamo ničesar, ko nismo vedeli, kako naprej.

Z družino smo se skupno preselili desetkrat. Na območju občine Srebrenik smo v neki hiši živeli šest mesecev, a so nas zaradi nekega neprijaznega gospoda premestili nazaj v šolo. Nato so nas premestili v drugo hišo, kjer nas je bilo res veliko. Tam smo bili tri leta. Nato smo se znašli v mestu Duboki potok, približno tri kilometre od Srebrenika, kjer smo približno dve leti živeli na treh lokacijah, torej v treh hišah. Nato smo se preselili v Živinice k bolnemu dedku, kjer smo živeli približno leto in pol. Zatem je dedek dobil hišo, mi pa smo se zaradi nezmožnosti plačevanja najemnine preselili v Banoviće, ki so od Živinic oddaljeni morda 15 ali 20 kilometrov. Tu smo živeli dve leti. V Tuzli sem zaključila osnovno šolo in se nato vpisala na fakulteto.

Pozneje je sestra dobila delo v Sarajevu, z mamom in bratom pa že dalj časa nismo mogli več plačevati najemnine, zato smo se odločili – pravzaprav sta se odločila mama in brat –, da se moramo vrniti domov, torej v Skejčice, ker finančno ne zmoremo zdržati stroške življenja v Federaciji. Nekaj mesecev sem živela pri dedku v Živinicah, mama in brat pa sta se vrnila. Povedala sta mi, kako težko je bilo čakati na donacijo za obnovo hiše, ki je bila porušena. Med ruševinami sta živela nekaj mesecev, nato je prišla komisija, ki je videla, da je vse mokro, in rekla, da bodo hišo obnovili. To se je zgodilo, a vseeno smo štiri leta živeli v hiši brez elektrike, saj je bila napeljava uničena med vojno. Odkar so nam zgradili hišo, moja družina, torej mama, brat in jaz, živi tam. V vasi se ni veliko spremenilo. Pusto je. Najhuje je, ker niso obnovili cest, zato je vas, ki je od Srebrenice oddaljena 22 kilometrov, odrezana. Za vse, kar potrebujete, porabite ves dan, da nakupite in se vrnete. Vendar se navadiš na vse, pa tudi na tišino in na mir, na opustošenje.

V vasi nikoli nismo imeli težav, nihče nam ni grozil ali nas prestrašil. Vendar pa je bilo na začetku zelo težko prenašati samoto, zdaj pa je to postala že neke vrste terapija – ločite se od sveta, zadovoljni ste s tem, kar imate. Ko se zdaj vrnem tja, si odpočijem. Ne vem, če bi lahko vse življenje tako živela, a zdaj si odpočijem. In ne občutim strahu. Mnogi ga občutijo, a jaz ... Zavedate se, da če se bo nekaj zgodilo, se bo.

Mladi, ki si želijo izobrazbe – večina pa jih je zdaj takšnih –, razmišljajo drugače. Veliko je sicer mladih, ki jim z lahkoto zamažejo oči, saj nočejo izvedeti resnice, vseeno pa starejše generacije, ki so sodelovale v vojni, nimajo več takšnega vpliva in jim ne morejo več oprati možganov. Večina poskuša mladim prodati zgodbo, da so v Potočarih pokopani ljudje, ki niso bili ubiti tu, da so to vojaki, ali da so trupla prinesena 200, 300 kilometrov iz Federacije in podobno. Verjamem, da mlajše, izobražene generacije vedo, kaj se je zgodilo. Mislim, da je to lepo in da se razmere med mladimi v Srebrenici zdaj popravljajo. Prihaja sicer do preprirov, toda zaradi drugih razlogov, ne zaradi preteklosti. To se vse bolj pušča za seboj.